

AJALOOLINE AJAKIRI

Nr. 2

TEINE AASTAKÄIK

1923

TOIMETUS:

P. TREIBERG

PEATOMETAJA

P. BAUMAN

A. R. CEDERBERG

H. OLDEKOP

H. SEPP

O. MIRKA-LEINBOCK

H. MORA

H. OTTENSON

Sisu.

Läti Hendriku kroonika käsikirjadest. *A. R. Cederberg.*

Tartu doomkõrku ehitamisajast. *O. Freymuth.*

Mõned lisandused Tallinna doomkõrki ajaloo II. *Fredrik Westling.*

Uus Caesari biograafia. *J. Bergmann.*

Ülevaade Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1922/23. aastal.

Helmi Ottenson.

Varia.

Läti Hendriku kroonika käsikirjadest.

Väike lisa Johann Daniel Gruberi poolt tarvitatud käsikirja ajaloole.

Nagu Hildebrand oma uurimuses¹⁾ on näidanud, kirjutas Läti Hendrik oma tuntud kroonika arvatavasti a. 1225 ja 1227 vahel. Kõige vanem Chronicon Lyvoniae käsikiri, mis meie päivini säilinud, põlvneb arvatavasti vähemalt terve aastasaja hiljemalt ajalt, — see on nimelt Codex Zamoscianus Warsaviensis, mis arvatakse olevat kirjutatud XIV aastasaja algusel.

Siiski pole Codex Zamoscianus see käsikiri, mille kaudu Chronicon Lyvoniae esimest korda trükkis tuttavaks sai. Kui Läti Hendriku kroonika esimest korda trükituna avaldati aastal 1740, ei olnud tarvitada selleks nii täielist käsikirja kui hiljemini on korda läinud kätte saada. Teatavasti on Chronicon Lyvoniae olnud tuntud ja tarvitatud juba XVI aastasajal ja võimalik, et veel varemigi, kuid siiski jäänud võrdlemisi tundmatuks XVIII aastasajani, kuni Hannoveri hertsogi raamatukoguhoidja Johann Daniel Gruber selle esimest korda avaldas äsja nimetatud aastal²⁾.

Meie historiograafia seisukohalt pakub suurt huvi küsimus, kust Gruberi esitrüki aluseks võetud käsikiri saadud ja missugune see oli. Gruber nimetab ise, et tema poolt tarvitatud käsikiri pole olnud kõige paremaid, kuid ka mitte just kõige halve-

¹⁾ Hermann Hildebrand. Die Chronik Heinrichs von Lettland (Berlin, 1865), lhk. 17—19.

²⁾ Hildebrand. Heinrich v. Lettland, lhk. 2. — Vähemalt Krantz ehk Crantzius on tarvitanud Chronicon Lyvoniae käsikirja oma hästi tuntud töös Vandalia (Coloniae, a. 1519).

maid. See oli folio suuruses paberi manuskript ja põlvenes Gruberi arvates keskaja lõpult, olles umbes kaks ja pool aasta-sada vana. See oli kirjutatud „isiku poolt, kes väga tõenäoliselt oli pannud suuremat rõhku tähtede kirjutamisele kui sisu jutustamisele“. Seepärast sisaldas see käsikiri palju vigu. 1739. a. suvel oli nimetatud käsikirja pakutud müüa teiste vähema väärtusega käsikirjade hulgas ja Gruber märkas otsekohe selle suurt väärtuslikkust. Käsikiri nägi välja, nagu oleks ta sõdurite käes olnud, sest kaustikul võis märgata „die Spuren der auf ihn getretenen Füsse und des Pulvers ganz offenbar“, nagu öeldakse Arndti poolt korraldatud Gruberi teose tõlkes¹⁾. Ka olid mõned leheküljed vahelt välja rebitud. Gruberi arvates oli käsikiri olnud Liivi sõjasaagi sees ja selle tõttu pidanud mõnedki juhtumised üle elama. Nii jutustab Gruber kroonika eessõnas a. 1740²⁾.

Kaustik osteti Hannoveri raamatukogule ja hoitakse selles alal sub signo XXXIII 1746³⁾. Kahjuks ei nimeta Gruber oma lühikeses selgitavas sissejuhatuses, kus mainitud käsikiri müüa pakuti ja kust ta Gruberi arvates oleks võinud pärit olla. Ühes teises kohas on Gruber siiski oma arvamist avaldanud tema tarvitada olnud Chronicon Lyvoniae käsikirja päritoleku kohta.

Otsekohe selle järele, kui Gruberil õnnestus leida nimetatud tähtsa hallika Liivimaa ajaloo kohta — arvatavasti 1739. a. suvel või sügisel — tärkas temas mõte avaldada trükkis Chronicon Lyvoniae ja ühenduses sellega võimalikult palju teisi ajaloolisi hallikaid, mis valgustavad sedasama aega, s. t. kristianiseerimise ajajärku Liivimaal. Ta seadis erilise märgukirja (promemoria) kokku, mis oli adresseeritud ühele autoriteetlikule isikule ja milles paluti võimaldada temale tarvitada kaht vana Vene kroonikat, nimelt Kiievi Theodosiuse kroonikat ja Incertum Auctoris Chronicon latinum'i XIII aastasajalt, mille professor Gerhard Friedrich Müller Peterburis oli lubanud aval-

¹⁾ Johann Gottfried Arndt. Der Liefländischen Chronik Erster Theil (Halle, 1747), Vorwort.

²⁾ Johann Daniel Gruber. Origines Livoniae sacrae et civilis (Francofurti et Lipsiae, MDCCXL), Praefatio.

³⁾ Monumenta Germaniae historica. XXIII, lhk. XIV.

dada Vene Teadusteakadeemia väljaannetes¹⁾). Ei ole nimetatud, kellele see dateerimata promemoria on saadetud või mõeldud saata, kuid sisu järgi otsustades võime arvata, et see on määratud kellelegi Hannoveri kõrgemaist aukandjaist, võimalik ka, et Inglise kuningale, kes samal ajal oli Hannoveri kuurvürst, ja kirjutatud 1739. aasta lõpul või järgmise aasta algusel. Promemoria sihiks oli „kõrge vahetalituse kaudu“ saada tarvitada nimetatud kroonikad; kui kõik kolm üheskoos avaldataks, siis moodustaksid nad eeskujulise „Corpus veterum scriptorum Imperii Russici“.

Oma promemorias seletab Gruber, et see tema arvates ennetundmata Liivimaa kroonika käsikiri leiti „unter einigen von der Oxenstiernschen Familie ehedessen gesammelten geschriebenen Sachen von geringerem Werth“. Selles „einer von den ersten liefländischen Missionariis in Mönch-latein beschreibet, wie es von 1158 bis 1225 mit der Entdeckung, Bezwingung und Bekehrung des damaligen heydnischen Lieflandes zugegangen; welches alles um so glaubwürdiger ist, als der Verfasser am Ende bezeuget, wie er nichts geschrieben, als was er selbst mit angesehen, oder von denen, die dabey gewesen sind, vernommen habe“.

Eriliselt oli Gruber märganud — ja sellele kõlbas just venelaste tähelepanu juhtida — et kroonika tõestavat Liivimaa kuuluvust Vene võimu alla enne sakslaste, rootslaste ja daanlaste tulekut. See olevat kindel järgmistel põhjustel:

„1) dass der erste Missionaire und nachmalige Bischoff Meinhard, ein Mönch aus dem Closter Segeberg im Hollstein, welchen die Bremischen Kaufleute mit sich an den Mund der Düna genommen, von dem Russischen Fürsten Wladimir zu Plescecove die Erlaubnis deren heydnischen Liefländern das Evangelium zu predigen gesucht und erhalten habe.

2) dass die Liefländer gedachten Fürsten oder Stadthalter Tribut zu geben.

3) dass der dritte Bischoff Albrecht von Apeln um die Neu-Bekehrten des Tributs zu übergeben, denselben für sie aus

¹⁾ Selle promemoria tabas allakirjutanu a. 1921 Tartu ülikooli raamatukogus n. n. Hausmanni biblioteegis.

seinem eigenen Beutel gezahlet habe, bis er sich mit den Russen verglichen.“

Me ei tarvitse iseäranis arvesse võtta seda, et Gruberil ei õnnestunud saada tarvitada oma editsiooni jaoks neid vanu Vene kroonikaid, mis ta soovis ja millisile veel hiljemini ta pühen- das oma erilist tähelepanu¹⁾. Kuid seda enam väärivad meie tähelepanu teised asjaolud, mis Gruberi promemoria põhjal il- menevad. Gruber teatab, et tema käsikiri oli pärit Oxenstierna kogust. Kuigi ta ei ole hiljemini selle väitega uuesti esinenud, tundub siiski õieti tõenäolisena, et sellel väitel alus ei puudu.

Suur raamatute ja muinasmälestuste koguja J o h a n Oxenstierna, tuntud riigimehe Axel Oxenstierna poeg, oman- das nimelt enne 1653. aastat vististi oma sugulasilt Bengt Oxenstiernalt või Magnus Gabriel de la Gardielt Chronicon Lyvoniae käsikirja, mis oli pärit eelmiselt aastasajalt. On väga tõenäoline, et Gruberi poolt leitud käsikiri oli just valmistatud selle käsikirja najal, mida võime nimetada Codex Oxenstier- nianus. Seda väidet aitavad kinnitada järgmised asjaolud.

Riia linnaraamatukogule kinkis a. 1818 herra G. von Vegesack Läti Hendriku kroonika käsikirja, mille oli valmistanud keegi Johann Witte, sekretär Riias, ja mis praegugi hoitakse alal Riia Stadtbibliothekis sub signo Codex bibliothecae Rigensis № 2482. Selle käsikirja lõpul leiduvad järgmised sõnad:

Ex exemplari, quod illustrissimus dominus Johannes Axelii Oxenstierna, comes etc. suae bibliothecae (sic!) servat et per nobilem dominum Joannem de Weydenhayn mihi communicatum est descripsi bona fide mense Decembri 1653.

Nagu Wilhelm Arndt on näidanud, on jälle Codex Knüpferi, mida Hansen on tarvitanud, kopeeritud sellest Witte poolt valmistatud käsikirjast. Knüpferi originaal on 1660. a. pärit ja seda peetakse heaks käsikirjaks. Nüüd on aga asi nii, et Gruberi poolt leitud käsikiri ja Knüpferi oma on kindlasti ühe ja sellesama algkäsikirja põhjal valmistatud: seda tõestavad ümberlükkamatult need kirjavead, mis ühised mõlemale käsi-

¹⁾ Gruberi kiri 3./11. 1747 Johann Gottfried Arndtile. cit. Arndt, Lief. Chr. II. lhk. 8, märkus 2.

kirjale¹⁾. Seepärast võime kinnitada, et käsikiri, mille põhja Läti Hendriku kroonika esimest korda trükis avaldati, kuulus sellesse seeriasse, mille originaaliks oli ülevalnimetatud, XVI aastasajal kirjutatud ja hiljemini Oxenstierna raamatukogusse sattunud käsikiri.

Väga tõenäoliselt põlvneb Codex Oxenstiernianus'est kas otsekohe või vahepealsete kopeerijate kaudu terve kogustik kroonika käsikirju, mis peaaegselt on jõudnud Liivi- ja Eestimaale²⁾. On võimatu kindlaks teha, kui lähedal Codex Oxenstiernianus seisis Läti Hendriku kroonika päris originaalile. Asi näib siiski nii olevat, et võrreldes Codex Zamoscianus'ega on ta olnud hoolimatult valmistatud ja sisaldanud terve rea kirjavigu. Gruber ise tegi oma editsioonis terve rea oletatavaid parandusi ja veel hiljemini esitas uusi kroonika saksakeelsele tõlkijale³⁾. Kroonika tõlkija J. G. Arndt võttis ette erilise hallikakriitilise uurimise, võrreldes üks teisega Gruberi teksti ja kaht käsikirja, mis tal oli õnnestunud oma kätte saada, nimelt Codex Rigenensis 2394 ehk Codex Skodeiskianus ja Codex Gymnasialis Revaliensis. Gruberi teksti (Cod. Hannov.) ja Codex Gymn. Reval. vahel ettevõetud võrdluse teel jõudis Arndt otsusele, et viimane käsikiri oli valmistatud täielisemalt ja hoolikamalt (näit. Metsepole in Cod. Gymn. Rev. pro Mersepole in Cod. Hannov.⁴⁾).

Ja see hallikakriitika kestis ka edaspidigi. Vaevalt oli Arndti tõlge ilmunud, kui meile muidu tundmata J. S. Semler avaldas 1748. a. Nürnbergis ilmuvas seerias „Miscellaneorum lectionum fasciculus I“ artikli „Ad Chronicon Livoniae quaedam emendationes“, kelle järgi mitmed uurijad, nagu näit. tuntud

1) Cf. Hanseni editsioon, a. 1853. Vorwort lhk. V (Scriptores rerum Livonicarum I).

2) Berkholtzi arvamise järgi on ka Codex Tideböhlianus sama algupära ja põlvneb Knüpleri käsikirjast (Winkelmann, Bibliotheca Livoniae historica, 2. Aufl. lhk. 205). Meil ei ole korda läinud kindlaks teha, kas Berkholtz seda arvamist on avaldanud.

3) Cf. J. G. Arndt, Der Liefländischen Chronik anderer Theil (Halle 1753), lhk. 8, märkus 2. Cf. Hansen, Vorwort, lhk. III.

4) Arndt, Lief. Chronik, I. Vorrede des Übersetzers.

teoloog Christoph August Heumann¹⁾, on jatkanud seda hallikakriitikat kuni meie päevini.

On teadmata, kuhu omal ajal Johan Oxenstierna raamatukogusse kuulunud Chronicon Lyvoniae käsikiri on saanud. Schirren ei ole teatavasti seda oma mitmel uurimisreisil mitte leidnud ja ka Winkelmann nimetab, et seda enam ei tunta²⁾. Ei ole siiski sugugi võimatu, et ta leidub mõnes käsikirjadekogus Rootsimaal. Põhjalikum tutvunemine selle küsimusega annaks kindlasti uut lisa Läti Hendriku kroonika ajaloole, lisa, mil võiks olla õieti tähelepanuväärt tähtsus.

A. R. Cederberg.

Tartu doomkiriku ehitamislugu.

On kirjalikku hallikmaterjali meie ajaloo, iseäranis meie kesk-aegsete kirikute ehitusloo kohta üldse äärmiselt vähe ja seegi puudulik, siis oleme Tartu doomkiriku suhtes otse meeletu seisukorras. Tartu keskaegse arhiivi hävingu tõttu ei ole meil ainustki otsekohest teadet selle kiriku sündimislöö kohta, isegi ei teatud hiljuti ta nime veel kindlasti. See oli aja jooksul unarusse jäänud ja nii võiski juhtuda, et Kelchi eksliku arvamise põhjal valenimetus Dionysiose kirik laiali lagunes ja kuni mineva aastasaja 90-date aastateni püsima jäi. Et apostelvürstid pühad Peetrus ja Paulus kiriku nimepühimused olid, selles ei ole Gerneti³⁾ ja Sterni⁴⁾ kindlate tõestuste järele enam kahtlust. **Ka**

¹⁾ Hansen, Vorwort lhk. V-VII.

²⁾ Cf. näit. C. Schirren, Verzeichnis livländischer Geschichtsquellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken (Dorpat 1861—1868), kus loeteldakse ainult Rootsi riigiarhiivi, kammerarhiivi, Stokholmi kuningliku raamatukogu ja Upsala ülikooli raamatukogu käsikirjakogud. Winkelmann, Bibliotheca Livoniae historica lhk. 205.

³⁾ Axel v. Gernet. Zum Namen der Dorpater Domruine. Sitz.-Ber. d. Gel. Estn. Ges. 1891. lhk. 93—99.

⁴⁾ Carl v. Stern. Unsere Peters-Pauls-Kirche. Sitz.-Ber. d. Gel.-Estn. Ges. 1898. lhk. 102—107.

Assmussi¹⁾ astronoomilised väljaarvamised ei suuda Gerneti uurimusi kõikumata panna. Sest kui Assmuss keskaegsete kirikute orienteerimise teooria põhjal, mis kiriku põhijoonistuse sihi päikse tõusu järele nimepühimuse päeval kindlaks määras, Doomi tahab Maarjakirikuks teha, siis tuleb tähendada, et ta end ainult Tartu kirikute uurimuste tulemustele toetab, millised aga sugugi ei tõesta, et see orienteerimisprintsip ka meie maal üldiselt maksmas oli. Seks peaks palju rohkem materjali kogutama. Peale selle teeb Assmuss oma arvengud praegu leiduva müüristiku põhjal. Meil ei ole siin aga kindlasti mitte algupärase Doomiga tegemist, vaid ühe hiljemaga, mis endise asemele on ehitatud ja mille põhiplaanil üsna kindlasti teine siht on olnud, nagu meie hiljem näeme. Sarnaseid nähtusi tuleb kaunis sagedasti ette. Muudetud sihiga ei olnud aga loomulikult sugugi tarvis nimepühimuse vahetust ette võtta.

Mis meil muidu veel otsekoheseid või kaudseid andmeid Doomi ajaloo kohta leidub, ei ole kõne väärt, sest nad ei anna kiriku sündimisloo kohta midagi olulist. Märkuse põhjal Läti Hendriku kroonikas²⁾ piiskopp Hermanni Doomi ehitajaks pidada, on juba stilistilisil põhjusil võimata, sest see on palju noorem. Kõnelemata veel sellest, et üsna ebatõenäoline näib, nagu oleks piiskopp nii suure ehituse ette võtnud, kui terve maa ümberringi alles rahutu ja käärimas oli. Niisama on kõvasti kaheldav, kas meil 1299. a. nimetatava Doomi puhul, milles rüütel Johann von Löwenwolde ühe vikaaria apostlite Siimoni ja Juuda altari juurde annetas³⁾, praegu varemetes seisva ehitusega tegemist on. Doomikiriku nimetamine XIV aastasaja päranduskirjades ei anna samuti midagi.

Alles aastast 1477 leiame meie hallikaid, mida võimalik on ehitusloo kohta tarvitada⁴⁾. 25. juulil 1477. a. annetavad rüütliid Peter ja Wolmer Ixkull Doomile 300 Riia marka ehitamiseks ja

¹⁾ Aug. Assmuss. Über die Orientierung der mittelalterlichen Kirchen Dorpats. Sitz.Ber. d. Gel. Estn. Ges. 1911. lhk. 29—48 (eriti 38 ja järg.)

²⁾ Chronicon Livonicum. XXVIII. 8. (Script. rer. liv. I. lhk. 290).

³⁾ Bruiningk u. Buch. Livl. Güterurkunden № 45. lhk. 53 järg.

⁴⁾ Richard Hausmann, Die Monstranz des Hans Ryssenberch. Mitt. a. d. livl. Gesch. XVII. lhk. 186 järg.

teisteks tarvidusteks ja lubavad veel kaks uut kella anda. Peale selle on Nic. Schwartz 300 marka kinkinud ja Ewald Patkul lisab 350 marka juurde, annetab püha Kolmainuse, neitsi Maarja ja kõigi pühade auks ühe vikaaria, mis altari juurde peab kuuluma „ues kooris, kui see valmis saab“ (in den nyen kore, so de vollenbracht utbuen sall). Selle lisaks lubab ta veel mitmesuguseid kirikuriistu ja raha klaasakende jaoks. Meie võime seega oletada, et XV aastasaja 70-datel aastatel koor ja vahest ka tornid ehitamisel olid ja kirikule ka mõnesuguseid kaunistusi valmistati. Sellega ongi saadaval olevad teated lõpul ja meie võime üksi stiilikriitilisi järeldusi teha.

Need on kõige imelisemaid õisi ajanud. Ülikooli arhitekt Guleke oletab kaht ehitamisjärku: esiti pikkhoone lõpetatud põhjapoolse kabellööviga, lõunas aga pole veel kabellöövi, vaid ainult tulbad kabelite vahel, põhjapoolsetele vastavas laiuses. Teisel ehitamisjärgul laseb ta siis tornid ja koori tekkida¹⁾. Tema plaane ei saa, kõnelemata otsekohestest vigadest, ebatäpsustest mitte väbaks pidada. Mis puutub ta rekonstruktsioonikatsetesse, siis tugib ta Prantsuse eeskujudele ja peab eriti Chartres'i katedraali meie doomkiriku algendiks²⁾. Ta rekonstruktsioonid on sedavõrd fantastilised, üksteisele vastukäivad ja segased, et nendega midagi peale pole hakata. Paraku pole ta ühtki kirjalikku sõna järele jätnud, mis tema jooniseid lähemalt selgitaks.

Pärast teda ja vist tema mõjul on Dehio siis veel ühe sammu kaugemale mõlkevalda teinud. Piiskopp Hermann on ehitaja, järjelikult peab siis ka Romaani stiili iseärasusi leiduma. Mitte Chartres, vaid Laon'i katedraal pidavat meie Doomkiriku eeskuju olema. Neid kombinatsioone ei maksa siin lähemalt kaaludagi; tahtmatult tuleb küsida, kuidas peaksime meie siin korraga Prantsuse mõju alla sattunud olema. Kunstajaloolane Neuman on selle ehitamisloo küsimuse 1913. a. uuesti üles võtnud³⁾, kuid mingile otsusele, mis poolkaudugi rahuldaks, ei ole ka tema

¹⁾ Reinhold Guleke. Alt.-Livland. Folge III. Tab. III., VII—XIV. a.

²⁾ Friedrich Amelung, Die Dorpater Domkirche. Sitz.-Ber. d. Gel. Estn. Ges. 1884. lh. 109—110.

³⁾ Wilhelm Neumann, Der Dom zu St. Peter und Paul in Dorpat. Sitz.-Ber. d. Ges. f. Gesch. zu Riga. 1913. lhk. 5—15 (3 tabeliga).

jõudnud. Neumann oletab samuti kui Guleke ka kaht ehitamisjärku, aga tema laseb pikklöövi täies laiuses ja tornid ühtaegu ning Põhja-Saksa eeskujul, nimelt Lübecki Maarjakirikiku järele ehitada, kuigi kogu poolest märksa vähemas suuruses; ning siis laseb ta koori Lõuna-Saksa eeskujul teisel ehitamisjärgul XV aastasaja lõpul juurde lisada. Pikklööv ja torn on tema arvates XIV aastasaja keskel ehitatud, millist ajamäära ta sellega katsub toetada, et ta laseb ehitamist alustada piiskopp Johannes Vifhuseni, kes Lübeckist pärit olnud ja kes oma kodulinna kadetraali siinse piiskopkonna peakirikule eeskujuks võtnud. Nüüd oli aga piiskopp Johannes Vifhusen tõenäoliselt küll Lübeckist pärit, kuid igatahes ühe Westfaali sugukonna liige¹⁾, seega võiksime meie sama hästi Westfaali doomide seast oma Tartu doomkirikule eeskuju otsida. Ja pealegi eksib Neumann, kui ta tornid ja pikklöövi täies laiuses ühtaegu valmis saada laseb. Müüristiku üksikasjalisem vaatlemine õpetab meile hoopis teist.

Kõige enne paistab silma, et lõunapoolse külglöövi tugipiitadel mitte ühetaoline müüristik ei ole, vaid nad lasevad selgesti üht liitekohta tunda. Ja nimelt on kitsam sisemine osa halvemast materjalist, ka on kivid hooletumalt ja ebatasaselt paigutatud, kuna välimine laiem osa laitusetu Gooti seosega on tehtud ja paremast materjalist ehitatud. Meie peame seega oletama, et siin siseruumi on laiendatud, et esialgu üksi külglööv olemas oli, millele pärast müürisse võetud tugipiitade vahele kabellööv juurde ehitati. Põhjapoolisel külglöövil ei ole tugipiitade küljes mingisuguseid külge- ega ümberehitusi märgata, nad on ühetasaselt ja hästi ehitatud; seega peab oletama, et siin juba algusest peale kabellööv olemas on olnud.

Veel huvitavamad on mõlemad tornid. On kindlasti tunda, et külglöövide viimsed tugipiitad tornimüüride sisse on ehitatud, õigemini, et tornide idasein tugipiitade peale on ehitatud, see tähendab siis, et tornid alles hiljem pikklöövide külge on liidetud. Kõige selgemalt võib seda näha põhjapoolse torni siseküljel. Lõunapoolse torni juures on see sinna ehitatud inetu kuuri tõttu raskendatud, ka on lugu seal vähe teisiti. Nimelt on külglöövist

¹⁾ Schnettler, Westfalen und Livland. Münster 1916. lhk. 16 ja reg.

torni viiva kaare kohal torni siseküljel veel üsna selgesti näha ühe külgeehitatud poolümarguse eesehituse jäänused, kus võlvidele viiv keerdtrepp on olnud. See on juba alt maapinnalt alates üles ehitatud, nagu seda ümarus ühe kaare küljel ja mahakukkunud krohvi alt nähtavale tulnud keerdtrepi jäänused tõendavad. Seega on siin esialgu üks kindel müür olnud selle ette asetatud poolümarguse külgeehitusega, kust keerdtrepp üles viis. Kui siis torn juurde ehitati, pidi üks kaar müürile sisse murutama; sellega kadus muidugi ka eesehitus kuni praegu veel allesolevate jäänusteni, mis sellepärast, et nad kõrgel võlvi kohal torni sisse jäid, enam näha ei olnud, seega enam ei eksitanud, mille tõttu nad seisma võisid jääda. Seda külgeehitust on Guleke märganud ja tühtlasi ka oma rekonstruktsiooniplaanidel kasutanud, kuid ta arvab, et tornid oma lõpulikul kujul korraga on ehitatud¹⁾. Et aga lugu mitte nõnda ei ole olnud, näeme kõige selgemalt, mõlema torni vahel oleva eeskoja müüristikku vaadeldes. Meie võime esimese pilguga ära tunda, et meil siin kolme ehitamisperioodiga tegemist on. Kõige esiti paistab silma, et kaared, mis eeskojast torni viiva sissekäigu sünnitavad, tornide välisküljel s. o. eeskojas ainult pooleni üles on ehitatud, nad toetuvad ühe müüri najale, ning sellel kohal käib üks liidis läbi kuni üles. Tornide siseküljel aga on tugev ümarkaar täiesti valmis ehitatud ja tervelt nähtav.

Edasi on eeskoja mõlemal külgeinal ühe väga järsu ja õhukese võlvi asemed näha, mis peaportaalist kuni liidiseni on ulatunud, seega selle kohani, kuhu kaared toetuvad. Tühemikkude jäänused pühimuspiltide jaoks võlvide all seintel on veel üsna selgesti tunda. (Guleke ja Neumann rekonstrueerivad mõlema võlvi üle terve eeskoja²⁾; kus on nad seda näinud?!). Et ka seegi võlv mitte vanemate ehitusosade sekka ei kuulu, selgub sellest, et üks teine liidis esialgsed astmeservalised tugipiidad, mis Doomi lääneseinale portaali kõrval ette asetatud, selgesti nähtavale laseb tulla.

Meie saaksime seega järgmise pildi: esialgu läänesein ilma tornideta; praegune siseportaal on välisportaal kahe etteasetatud

1) Reinh. Guleke, Alt-Livland. Folge IX. Tabel III.

2) Guleke, sealsamas. Neumann, Sitz.-Ber. d. Ges. f. Gesch. zu Riga. 1913. Tabel 6-dal lhk.

tugipiida vahel. Siis ehitatakse portaalile üks lahtine võlvlaega eeskoda ette ja seks otstarbeks tugipiitadele tükk müüri juurde. Lõpuks ehitatakse mõlemad tornid külge, kusjuures eeskoja kitsam müüristik seisma jääb, kuid palju laiemasse tornide müüristikku ära kaob. Sellega ongi seletatav isemoeline poolik kaar torni sisemisel seinal. Need hüpoteesid lasevad end veel kindlamalt tõestada mõnesuguste müüristiku üksikasjadega ja liitekohtadega, mis aga siinkohal ilma piltliku näitematerjalita liig kaugele viiks.

Hiljemalt pikklöövi külge ehitatud koori (altariruumi) kohta ei ole kahtlusi kuulda olnud ja need ei olekski võimalikud. See on kodakirikuna basilikaalsele pikklöövile külge liidetud ja on omast kohast ainukene sellelaadiline ehitus. Tal peab kirjeldamatu suurepärase ruumiareng olnud olema. Kooripära lõpeb üsna iseärasel viisil: keskteljes ei seisa mitte mõni interkolumnium (sambavahe), vaid üks kandiline tulp; ning altariruum lõpeb neliteistnurgaga ja nimelt nii, et selle 14-nurga kuus külge kooripära sünnitavad, nõnda et üks müüri tulp keskteljesse seisma tuleb. Selle läbi ei asetu keskteljes seisev arkaaditulp mitte mõne akna ette, nagu muidu enamasti lugu on, vaid kahe akna vahele. Valguse ja varju jagamine peab tõesti suurepärase muljetinud olema. Sarnast motiivi on vaevalt veel kusagilt leida ja asi on seda kahetsemisväärsem, et ta jäädavalt ära on rikutud selle monstrumiga, mida ülikooli raamatukoguks nimetatakse.

Üks iseärasus koori juures väärib veel meie erilist tähelepanu. Viimase idapoolse rakendi juures tõmbub lõunapoolsel küljel müür hea tüki tagasi. Peale selle on see rakend vähe laiem kui põhjapoolse seina vastav rakend, nii et siin reeglipärasus on tekkinud. Kolme ülestikku üleserva pandud teliskivikorruga on õige ehituspärgu sissetaganeva müüri kohal jälle jalule seatud. Tugipiidad selle rakendi küljes on madalamad ja ei ole ühetaolised; kaks kinnimüüritud ringpetikut, samuti ühe kaare asemed, lasevad kergesti ära tunda, et siin üks kabelitaoline eesehitus on olnud, mis aga madalam on olnud kui praegune kooriruum. Eesehituse all oli üks võlvitud ruum, mis praegu veel alles. Meie peame oletama, et meil siin endise vana Doomi osaga tegemist on, et koori ehitamisel seda osa

mingisugusel põhjusel alles hoida taheti ja sellepärast sarnane ebasamm tehti. Vahest peitus selle võlvi all mõni kirikuvürsti haud ja pidi kabel sellepärast alles jäetama. Igatahes on Neumanni poolt ülesseatud hüpoteesil¹⁾, et meil siin vanema Doomi osaga tegemist, väga palju tõenäolist põhja, kuigi see veel tõestatud ei ole. Tõestusi võime alles siis leida, kui põhjalikul väljakaevamisel haa ehituskonstruksioon täpselt tuttavaks saab ja ehitamisloo kohta lähemat selgitust annab. Kooriosas on kaevamised sisseehitatud raamatukogu tõttu raskendatud, kuid ometigi mitte võimatud. On meil siin Doomi vanema osaga tegemist, siis annab see müür igatahes tunnistust vähemamõõdulisest ehitusest ja — nagu ühenduses Assmussi astronoomiliste arvengutega rõhutatud olgu — varema ehituse asendi teistsugusest sihist.

Seega peaksime vahet tegema nelja ehitamisperioodi vahel. Esialgu üks vanem Doom, mille tekkimisajast meil vähemakti teada pole. Siis ehitati praegu varemetes olev pikklõöv ilma tornideta, umbes XIV aastasaja esimesel veerandil. Selle järele laiendati umbes sama aastasaja lõpul lõunapoolne külglõöv ja ehitati portaalile eeskoda ette, kuna viimaks XV aastasaja lõpul mõlemad tornid ja praegune koor ehitati. Kas enne vanemat Doomi sellel kohal mõni ajutine puukirik on olnud, pole kindel.

Kuid veel kord tuleb toonitada: süstemaatilised uurimised on esialgu algastmel ja neid on üksi müüristiku juures ette võetud. Kindlamaid resultaate võib üksi põhjalikkude väljakaevamiste abil saada, mis võimaldaksid alusmüüri täpsemat tundmist. Kuid millal oleks küll võimalik neid ette võtta? Kuid ka müüristiku uurimine on väga raskendatud selle tõttu, et Doomi juures hiljemal ajal mitmekordseid muudatusi on tehtud, kuna peale selle lagunemine jõudsalt edasi kestab. Igatahes on silamaani saavutatud resultaadid puht hüpoteedilised ja neid tuleb kindlasti parandada.

Umbes XV aastasaja kaheksakümnendatel aastatel võis Doom valmis olla. Ligikaudu pool aastasada sai ta rahus püsida. Siis algas pikkamisi ta kannatamise ja lagunemise aeg, millest meil täpsemad teated on kui ta saamisloost.

¹⁾ Neumann, Sitz.-Ber. d. Ges. f. Gesch. zu Riga. 1913. lhk. 13.

Kirikupiltide rüüstamise aegu 1525. a. sai ka Doom kannatada. Kuid purustatud said üksi ta sisemised kaunistused, muidu aga jäi ta terveks ja katoliiklastele nende jumalateenistusteks tarvitatada. Siis tuli kuni venelaste sissetungimiseni 1558. a. jälle rahu ajajärk. Aga viimase piiskopi väljasaatmisest ja tema pihtkonna lõpetamisest peale jäi Doom ajahamba hooleks. Kui poolakad 1582. a. linna valdasid, leidsid nad kiriku seespidi täiesti laastatult, piiskoppide hauad venelaste poolt rüüstatud, hauakivid hävitatud¹⁾. Sellegipärast olid nad ehituse suurepärasusest nii liigutatud, et Heidenstein kirjutada võis: „sarnast katedraali, mis nii suure kuluga on ehitatud, ei ole meil tervel Poolamaal mitte.“ Poolakate kavatsus teda uuesti korda seada ei läinud täide. Raha puudus. Ja kui rootslased Tartut piirasid, tarvitati seda suurt ehitust viljaladuks. Kuid ikkagi oli kiriku seisukord niivõrd hea, et hertsog Karl²⁾ ka mõttele tuli kirikut jälle joonde seada lasta. Privileegiumis 1601. aastal määratakse Maarjakirik sakslaste, Jaanikirik eestlaste ja parandatav Doom rootslaste jumalateenistuste jaoks. Kuid see kavatsus jäi samuti teostamata, otse vastuoksa läks asi veel halvemaks. Kui poolakad vaevalt kolm aastat hiljem Tartut uuesti piirasid, tekkis kütte puudus ja soldatid põletasid ühe osa Doomi talasid ja sarikaid ära. Tecnoni poolt 1613 toimetatud kirikukatse nimetab Doomi kui „templum... totum ruinosum“³⁾ ja uuesti kordaseadmise kavatsustest ei kõnelda ülepea enam. Mis veel alles oli jäänud, sai 23. juunil 1624 leekides otsa, olles põlema läinud ühe jaanitule sädemetest⁴⁾. Legendile kahe või koguni mitmekordsest põlemisest, nagu seda ikka veel ette tuleb (ka Neumannil figureerib ta nähtavasti kirjanduse mitte tundmise tõttu⁵⁾) tuleb kindlasti vastu astuda; küsimuse on Lichtenstein⁶⁾ 1901 lõpulikult selgeks teinud.

1) Hausmann, Monstranz. Mitt. aus d. livl. Gesch. lhk. 293 ja edasi.

2) Hugo Lichtenstein, Der Brand der Domkirche zu Dorpat. Sitz.-Ber. d. Gel. Estn. Ges. 1901. lh. 69—83.

3) Archiv f. d. Gesch. Liv.-Est. u. Curlands. I. köide lhk. 33.

4) Lichtenstein, sealsamas.

5) Neumann, sealsamas ih. 13—14.

6) Lichtenstein, sealsamas.

Sellega oli kiriku saatus otsustatud; ta oli tuule ja ilma hävitavate mõjude hooleks jäetud. Umbes poolteist aastasada on ta nii seisnud, kuid haudleidiste järele otsustades on veel XVII aastasajal niihästi Doomi enesesse kui ka tema ümber olevale kalmuajale surnuid maetud¹⁾. Siis sai hävitustöö inimeste kätelt tublisti abi. Kui Katariina II ajal XVIII aastasaja 60-datel aastatel Tartut pidi kindlustatama, kisti tornide müürid, mis 220 jalga kõrged olla olnud, kuni pikkhoone kõrguseni pealt maha, et patareid ehitada²⁾. Selle juures tehti alumistes osades (aknad, portaal, üleskäigud) ehituslikke muudatusi, mis nüüd uurimist takistavad. Siis asus ülikooli arhitekt Krause mineva aastasaja algusel varemete kallale. Tema pöörane mõte, raamatukogu endisesse kooriruumi ehitada, saadeti täide. Selle juures ehitati aknad ümber, vastavalt kolmekordsele ehitusele, ning varemete kõige toredam ja omapärasem osa oli seega jäädavalt rüvetatud. Krause ülipentsikud fantaasiad läksid aga veel kaugeemale. Ta kavatses pikklöövi ja tornidesse eluruume, muuseumi, kirikut, tähetorni jne. sisse ehitada. Selle üle jutustab prof. Joh. Frey³⁾, kelle kirjatükk lugemist tõesti tasub. Tänu Jumalale on see kavatsus teostamata jäänud ja nii võime meie rõõmu tunda vähemalt neist jäänustestki, mis Krause ehitamistuju eest pääsenud. Siis on veel üsna hiljuti ülikooli arhitekt Guleke üsna jämedal, jultunud viisil põhjapoolse torni sellega metuks teinud, et ta sinna ülikooli veejuhe basseini otsa on ehitanud. Ja et lõunapoolsesse torni ja kesklöövi ehitatud kuurid varemetele ehteks oleksid, ei julge küll keegi tõendada.

Ehitamistest puutumata jäänud varemete osa alalhoidmiseks ei ole tänini midagi tehtud. Küsimust on küll puudutatud, kuid ei ole tagajärjeta vaidlustest kohaste meetodide üle mitte kaugeemale jõutud⁴⁾. Kas ei peaks meie kultuurirõõmsal ajajärgul, kus muinasmälestuste kaitsest ometi nii palju kõneldakse, mitte

1) Sitz.-Ber. d. Gel. Estn. Ges. 1908. lh. XXVI, XXVII ja XXXI.

2) Neumann, séalsamas.

3) Joh. Frey, Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes. Sitz.-Ber. d. Gel. Estn. Ges. 1910. lh. 105—121.

4) Vrdl. Sitz.-Ber. d. Gel. Estn. Ges. 1907. lh. XI—XIV, XVI, XX, XXVII, XXIX ja XXXIII.

võimalik olema abinõusid ja teid leida, et midagi ette võtta selle majesteetlikuma kultuurimälestusmärgi alalhoidmiseks, mis meie maal leida? Riia linn on meile oma Doomkiriku-seltsiga hiilgava eeskuju annud. Kas ei peaks meilgi niipalju idealismi leiduma, et mõnd seltsi elule kutsuda, kes enesele ülesandeks teeks meie Doomi vähemalt uurida ja alal hoida, kui ta teda ka mitte uuesti parandada ei suudaks. See oleks hädasti tarviline. Üks pilk lõunapoolsele tornile näitab küllaldaselt, kui ruttu lagunemine edeneb, kui mitte samme ei tehta, mis seda kindlalt takistaksid.

Sõnastik.

Wikaaria — Vicarie

koor — altariruum

pikkhoone — Langhaus

kabellööv — Kapellenschiff

tulp — Pfeiler

katedraal — peakirik

pikklööv — Langschiff

tugipilt — Strebepfeiler

külglööv — Seitenschiff

müüristik — Mauerwerk

liidis — Naht

kaar — Bogen

krohv — Stuck

tühemik — Nische

kodakirik — Hallenkirche

ruumiareng — Raumentwicklung

kooripära — Chorhaupt

petik — Blende

kesktelg — Mittelachse

algend — Muster

rakend — Joch

ehituspagu — Bauflucht

O. Freymuth.

Autori saksakeelsest käsikirjast tõlkinud *M. Pukits.*

Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole.

II.

Iheringi surma järgi aastal 1657 langes doomkool kiiresti. Meie kõnelesime ennemini piiskopi kaebusest Eestimaa aadli väikse huvi kohta kooliasjanduse vastu, — puuduse kohta, mille ta pidas niivõrra hädaohtlikuks, et ta isegi sellest aru andis oma ametvennile Nyköpingi riigipäeval aastal 1640¹⁾. Kuid tal ei õn-

¹⁾ Valmulikkude aruanne 14-st veebruarist 1640. 1640. aasta riigipäeva aktid. R. R. A.

nestunud siiski selles suhtes mingisuguseid parandusi saavutada. Veel vähem jaksasid seda teha Iheringi järglased, sest need jäid oma võimetelt ja tubliduselt temast kaugemale maha. Ka ei pea unustama, et Eestimaal neil ajal, 1650-date aastate lõpul, sai suurt kahju katku ja Vene sõja läbi ja et see asjaolu ei võinud muud, kui pidi ka õpeasutusele avaldama oma kahjulikku mõju. 1659. ja 1663. aasta vahel puudus koolil korraline juhataja. Petrus Aulinust, kes sel ajal täitis ajutise juhataja kohuseid ja hiljemini oli paljude aastate kestusel kooli korraliseks rektoriks; kiidab piiskopp Virginius küll hoolsa õpetamise ja eeskujulise elu eest¹⁾, kuid samal ajal väidab doomkiriku Rootsi pastor Olov Bergius, et doomkool olla halvas seisukorras ja varustatud „miserrimis praeceptoribus“²⁾. Kool omas sel ajal kolm klassi ja mahutas endasse 26. augustil 1664. a. 70 õpilast, millisist 15 õppis esimeses, 21 teises ja 34 kolmandas klassis³⁾. Hiljemini muutus kooli seisukord veelgi halvemaks. Koolimaja hoone kohta tähendatakse aastal 1667, et see olla vana ja lagunemisel⁴⁾, ja samasugust arvamist avaldas piiskopp Hellwig a. 1678 terve õpeasutuse kohta, mis umbes neil ajal minetas toetuse, millist rüütelkond oli senimaani temale annud. 70-date aastate lõpul kaotati nimelt ära harilikud korjandused kooli heaks.

Sellega ühes olgu mainitud, et ka peale Iheringi surma õpilaste korjandused kihelkonnis edasi kestsid. Teiste tõestuste kõrval võib seda näha ka ühest piiskopp Virginiuse kirjast asutuse vaimulikkudele 21. aug. 1661. Selles on nimelt öeldud, aeg olla selleks käes, et doomkooli õpilased hariliku kombe järgi saadetakse korjama „elemosynas scholae“⁵⁾. Hiljemini võeti nähtavasti muutused sissetulekute hankimise viisis ette, sest ühes doomkiriku Rootsi pastori Abr. Ruuthi poolt 1680-date aastate algusel kokku seatud memoriaalis on öeldud, et Eestimaal on

1) Virginiuse kiri valitsusele 14-st juulist 1664. Tallinna piisk. ja konsist. Kuninglikule Majesteedile kuni 1672. Livonica. R. R. A.

2) Bergiuse kiri valitsusele 14. aug. 1665. Liv. 348. R. R. A.

3) Acta kataloog 1663—67. Tallinna konsistooriumi arhiiv.

4) Piiskopp Pfeiffi kiri riigi varamestrile aprillis 1667. Acta 1663—67. Tallinna konsistooriumi arhiiv.

5) Kiri konsistooriumi konseptide hulgas. T. K. A.

korjandused teisel viisil korraldatud kui Rootsis ja Soomes, kus kooliõpilased ise käivad läbi neile määratud kihelkonnad¹⁾. Arvatavasti seisis muutus selles, et korjanduste korraldamine usaldati teatavaile, konsistooriumi poolt selleks määratud isikuile²⁾. Niisugune korraldus ei võinud küll kaua tarvitusel olla, sest, nagu juba eelpool mainitud, lakkas andide andmine 1670-date aastate lõpul. Hiljemini tegid nii konsistoorium kui ka piiskopp Gerth tagajärjetuid katseid korjandusi uuesti jälule seada, rõhutades, et ilma säärase abita ei või õpetajad end elatada ja et doomkoolis käivad peaaegselt vaesed lapsed, kellele ostetakse korjandusist sissetulevate summadega raamatud. Veel 1694. aastal ei olnud kõik niisugused seletused annud soovitavaid tulemusi³⁾ ja kindlasti ei annud nad ka hiljemini Rootsi valitsuse ajal mingisuguseid tagajärgi.

Andide korjamise lakkamise põhjust tuleb küll otsida rüütelkonna rahulolematuses doomkoõhiga, mis neil ajal näib olevat laskunud iseäranis madalale. Mitmed sellesse ajajärku kuuluvad kirjad pakuvad selle kohta tunnistust. Nii võib näha mitmest „desideriast“, mis piiskopp Hellwig (1677—84) ja konsistoorium Karl XI-ale ära andsid, et kool pole enam seda väärt, et kuningas kolme õpetaja ülevalpidamiseks kulutaks nii suured summad, kuna kaks, kui mitte üks, oleks küllalt selle väikse arvu õpilaste kohta, kes selles koolis õpetust saavad.

Üksikasjaliselt kirjeldatakse kooli tagurpidiminekut doomkiriku Rootsi pastori Abr. Ruuthi eelpool mainitud memooriaalis, mis pärit 1680-date aastate algusest. Täis liialdatud patriootilist üliagarust, väidab autor, et kool olla olnud eeskujulises seisukorras, kuni ta kandis Rootsi iselaadi; nii pea aga, kui tollaegne juhataja Fasshauer koolis õpetaja ja kantori kohale

¹⁾ Abr. Ruuthi dateerimata memoriaal, sekretär Schillingi poolt esitatud Kuninglikule Majesteedile. Liv. 55. R. R. A.

²⁾ Konsistooriumi protokollis 20. juunist 1694. a. öeldakse nii: varem in toimetatud teatavad isikud korjandusi kiriku- ja kooliteenijate ja vaeste kooliõpilaste heaks. T. K. A.

³⁾ Paljude dateerimata kirjade kõrval üks konsistooriumi kiri kindral-kubernerile 19. juunist 1694. Konsistooriumi konseptid 1693—1700. T. K. A.

saanud, alganud halvenemine¹⁾). Saksa rahvusest õpetajad — siin mõtleb Ruuth küll Fasshaueri ja tema selleaegset kolleegat Schröteri — teinud isegi abijuhataja Hasselqvistile takistusi, kui viimane õpilastele Ladina keelt hakanud õpetama. Memoriaali kokkuseadmise ajal ei olla koolis isegi selle keele algkursust läbi võetud. Ka ei olla enam õpetust eriklassides antud nagu varemini. Pahameeles kahe Saksa õpetaja vastu väidab Ruuth veel, et nad olla omavahel ära jaganud korjandustest sissetulnud summad, nii et õpilasile vaevalt midagi üle jäänud. Niisugused lood käsikäes kooli halva seisukorraga põhjustanudki koolikorjanduste seismajätku. Ruuthi arvamise järgi peaks sakslasilt ära võtma kooli juhtimise, mis järjekult olla osutunud äärmiselt kahjulikuks koolile, ja õpeasutusele jälle tagasi andma tema Rootsi iselaad.

Kokkukõlas selle arvamisega esitas konsistoorium Rootsi abijuhataja surma järele 1684. aastal kuningale palvekirja, et pandaks ametisse uus Rootsi konrektor, millist palvet tuleb pidada õigustatuks, kui arvesse võtta, et doomkooli õpilased olid enamas jaos Rootsi rahvusest²⁾). Vastusest sellele palvekirjale on näha, et kuningas vastu tuli konsistooriumi soovile. Nimelt otsustati, et Rootsi abijuhataja palk maksetakse välja 1662. aasta palgamääruste järgi³⁾). Tõepoolest ei olnud aga veel 1688. aastal mingit uut abijuhatajat ametisse pandud; nit seisis aastail 1684—88 õpetajate personaal koos ainult kahest sakslasest, Fasshauerist ja Schröterist. Kui Fasshauer viimati nimetatud aastal lahkus, andis Rootsi doompastor Ruuth kuningale uue palvekirja, paludes seekord, et mõlemale vabale kohale nimetataks uued jõud ja et üks koht antaks mõnele Rootsi keele

¹⁾ Mil ajal Fasshauer ametisse astus, selle kohta ei ole õpetajate nimestikus täit selgust. Vististi andis selleks põhjust sinodi nõudmine 1655. aastal, et doomkooli üks Saksa keele õpetaja ametisse seataks, nähtavasti selleks, et takistada kooli muutumast läbi ja läbi rootsikeelseks õpeasutuseks. Knüpf er, Beitrag zur Geschichte der Estn. Predigersynodus, lhk. 12.

²⁾ Statthalter Scheidingi kiri kuberner Lichtonile 20. detsembrist 1684. Liv. 302. R. R. A. Instruktsioon Abr. Ruuthile 7. maist 1685. Konsistooriumi protokollid a. 1685. T. K. A.

³⁾ Otsus Abr. Ruuthi asjus 11. septembrist 1685. R. R. A.

mõistjale, sest Rootsi keel ei peaks mitte täieliselt koolist kaduma¹⁾. 8. aprillil 1689. a. oli abijuhataja koht ikka veel vaba²⁾, ja nii kehtisid asjaolud küll edasi kuni Rootsi valitsuse lõpuni.

Selle vastu ei jäänud rektori koht mitte asetamata: selle ameti usaldas Karl XI Daniel Sarcoviuse kätte. Viimane oli suurte teadmistega isik ja sai hiljemini Tartu professoriks. Kuid Sarcovius näib olevat leidnud doomkooli täiesti lootusetus seisukorras. Aastast 1692 leiame, et ta päris lihtsalt ilma lubata reisis oma teed, arvatavasti selleks, et endale soetada mõnel teisel teel elamisvõimalusi. Kodumale tagasi tulnud, tõi ta enda kaitseks muu seas seda ette, et tema klassis olnud ainult kolm õpilast³⁾. Ei ole teada, et teda selle eest milgi viisil oleks karistatud. Just vastupidi: 1693. aasta juulikuus teatas konsistoorium, et kuna doomkool asub õieti halvas seisukorras, siis näeks ta heameelega, et Sarcovius kusagile mujale ametisse pandaks⁴⁾, — soov, mis peagi selle järele täide läks. Kooli kurvast seisukorrast tunnistab ka järgmine teadaanne konsistooriumi protokollis: „22. novembril 1693. a. astus sisse H. Kenitius — toorkordne doomkooli õpetaja — ja ütles võimata olevat õpetada lapsi kütmata ruumides⁵⁾ ja et õpilased ise vaesuse tõttu ei võivat endale soendamiseks abinõusid muretseda“. Veel sügavamasse viletsusse laskus doomkool Põhja sõja lahtipuhkemise järele. Vahetevahel pidi ta siis küll õieti viletsaid aegu üle elama.

Õpetajate määramisel võeti küll tavaliselt enne nende ametisse nimetamist kandidaatide teadmiste ja usuliste vaadete järelekatsumine ette. Selle juures talitati mitmel viisil. Piiskopp Agricolast räägitakse, et teina 1584. aastal määranud doom-

1) Dateerimata, kuid kindlasti 1688. aastast pärit Abr. Ruuthi kiri Kuninglikule Majesteedile Eestimaa kirikuolude kohta. Liv. R. R. A.

2) Piiskopp Gerthi kiri ühele kantsleinäunikule 8. aprillist 1689. Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1690. Liv. R. R. A.

3) Konsistooriumi protokollid 16. detsembrist 1692 ja 27. jaanuarist 1693.

4) Konsistooriumi protokoll 28. juulist 1693. a.

5) Kui vana koolimaja 1684. a. maha põles, ehitati uus, mis 1691. a. valmis sai.

koolile ühe õpetaja¹⁾, ja instruksioonis kuberner Gustav Banérife 1588. a. teeb kuningas viimasele ülesandeks piiskoppi „või kes tema asemel oli“ üleskutsuda, et see muretseks preestreid ja õpetajaid²⁾. Piiskopp Rudbecki visitatsiooni aktidest leiame samuti, et superintendent Gaza mitte ainult ei tagandanud Lempehiuse rektori kohalt, vaid ka vabastas tema üldse ametist ja nimetas tema asemele Bartholinuse. Kui Ihering Eestimaale oli jõudnud, nimetas ta isiku teoloogia lektori kohale, mis sel ajal koolis ellu kutsuti, ja määras koolile veel kaks õpetajat. Meie ei ole leidnud, et sel juhtumisel oleks küsitud kubeneri nõusolekut; siiski on võimalik, et seda tehti, sest kui Aulinus rektoriks sai, kirjutas piiskopp Virginius 1664. aastal valitsusele, et ta kutsunud tema rektoriks konsistooriumi nimel ja kubeneri nõusolekul „oma eelkäija viisi järele“ (etter sin företrädares bruk)³⁾. Mõnikord olid lood nii, nagu oleks lõpulik otsustaja olnud kuberner. Nii määras kindralkuberner Torstensson 1679. aastal Kuningliku Majesteedi nimel ja oma ametivõimu põhjal Isak Ruuthi ühele õpetajakohale doomkoolis, selle järgi asjast piiskopile teatades⁴⁾. Mõnikord segas end isegi kuningas vahele. Näituseks leiame, et Gustav II Adolf andis 1613. aastal Märten Winterile volikirja õpetaja kohale pääsemiseks⁵⁾, ja XVII aastasaja lõpul seletas Karl XI, et kooliõpetajate ametisse nimetamisel tuleb käia kiriku korralduse järgi⁶⁾, mille põhjal ametisse nimetamise õigus kuulus eestkätt kuningale. Viimase seletuse järele käidigi hiljemini õpetajate määramise juures.

Palgaesidused, mis doomkooli õpetajaile osaks langesid, põlnud suured, kuid prii korteri näivad õpetajad küll saanud

1) Johan III kiri Gustav Gabrielpoja Oxenstiernalle 4. detsembrist 1584. Aktid Johan III valitsemisaja kohta Oxenstierna kogus. R. R. A.

2) Instruksioon 5. oktoobrist 1588. Riksreg. R. R. A.

3) Virginiuse kiri valitsusele 14. juulist 1664. Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni 1672. a. Liv. R. R. A. Sellest hoolimata ei tahtnud maksuamet rektori palka välja maksta, kuni ta Kuningliku Majesteedi poolt ametisse kiinnitafud.

4) Otsus 4. novembrist 1679. Acta 1685. T. K. A.

5) Volikiri 6. oktoobrist 1613. Riksreg. R. R. A.

6) Otsus piiskopp Gerthi palve kohta 8. juulist 1689. a. Riksreg. R. R. A.

olevat. Õpetaja Kristofferi kohta öeldakse a. 1564, ta asunud ühes endises doomherrade majas¹⁾. Kas müüdi need majad hiljemini rahutuul ajal ära või läksid nad mõnel teisel teel erisikute kätse, ei ole teada; kuid rektor Lempelius jutustab, et ta ei olla enam omanud mingisugust erilist rektorimaja, vaid ainult ühe toa koolimajas, kus ta elanud ja töötanud. Ka rektor Forseliuse kohta kõneldakse a. 1638, et tal ei olla olnud kooli poolt korterit, nii et ta pidanud endale oma kulul muretsema ulualuse (tak över huvudet)²⁾. Neid ebaolusid võttis energilise Ihering tugevasti südamesse ja tahtis heameelega parandada õpetajate majanduslikku seisukorda. Ta püüdis doomkirikule tagasi hankida mitmed majad ja maatükid, mis sellele ennemi kuulunud. Need püüded ei jäänud mitte täiesti tagajärjetuks, sest nagu kindlaks võib teha omasid doomkooli rektor ja teoloogia lektor mitte palju hiljemini peale Iheringi Tallinna asumist mõlemad oma päris korterid³⁾. Ka asusid õpetajad neist ajast saadik erilistes kooli poolt saadud majades, kuid aastast 1667 teatatakse, et viimased olnud lagunud olekus⁴⁾. Kindlasti hukkusid need majad kõik suure tulikahju ajal, mis 1684. aastal Toompeal hävitustööd tegi, kuid Karl XI töötas selle järgi anda üürraha õpetajaile, kes õnnetuse tõttu peavarjuta jäänud.

Õpetajate teiste esiduste kohta palga suhtes on mul vähe teateid. Kihelkonnakorjandusist said doomkooli õpejõud ühe osa endale. 1627. aasta visitatsiooni ajal teatas Lempelius, et ta kui õpetaja saanud endale korjandussummad kahest kihelkonnast ja kui rektor — kuuest. Iheringi arvates olla see komme palju kaasa aidanud sellele viletsale seisukorrale, milles ta leidis kooli 1638. aastal; kuid tal ei läinud korda seda kaotada⁵⁾. Komme kestis edasi ja andis 1680. aasta ümber põhjust stüdiiduse tõstmiseks selleaegsete Saksa rahvusest õpetajate vastu, et

1) Väljavõte Doomi vakuraamatust, mis kirjutatud a. 1564. Liv. 115. R. R. A.

2) Iheringi kiri valitsusele 1. septembrist 1638. Liv. Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. R. R. A.

3) Kubernereri kiri valitsusele 8. aprillist 1641. Liv. Kuberner Scheidingi kirjad Kuninglikule Majesteedile 1633—42. R. R. A.

4) Piiskopp Pfeiffi kiri riigi varameisterile aprillist 1667. Acta 1663—67. T. K. A.

5) Iheringi kiri valitsusele 1. septembrist 1638. Liv. Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni 1672. R. R. A.

need omavoliliselt võtvat endale harilikult nii palju kingitud summadest, et nende õpilasile jääb järele kas vähe või mitte midagi¹⁾.

Peamise palgaosa moodustas tavaliselt siiski riigi poolt saadav toetus, vähemalt kõne all oleva ajajärgu viimase poole kestusel. Johan von Gelderni kohta leidsin ma, et ta sai süüa Toompea lossis, ja tõenäoliselt olid lood teiste õpetajatega XVII aastasajal samasugused. Palkade kohta otsustas valitsus 1641. a., et nii rektor kui ka teoloogia lektor peavad aastas saama 60 tündrit vilja ja 165 taalrit rahas²⁾; ja vilja väärtus näib küll olevat olnud võrdne rahasummale, sest järgmisel aastal väitsid piiskopp ja tema nõukogu, et valitsus eelmisel aastal lubanud neile maksta pool palka viljas ja pool rahas³⁾.

Hilisem eelarve 1650-dailt aastailt sisaldab rektori palga 300 taalri ja konrektori ning kolleega palgad kummalgi 102 taalri suuruses. Selle juurde tuleb siiski tähendada, et nimetatud summat ei maksetud kunagi ainult puhtas rahas välja. Mitmel korral võib tähele panna, kuidas paljud kaebused tähelepanu juhivad 1641. aasta määrusele, mille põhjal pool palka tuleb maksta rahas ja pool viljas. Tõenäoliselt pidid õpetajad sagedasti leppima sellega, et said ainult vilja, mis pealegi hinnati kõige kõrgema hinna järele. Hiljemini võeti palga suurus muutus ette, nähtavasti 1662. aastal⁴⁾ kuberner Bengt Höm (1656—72) ajal. Nimelt jaotati rektori palk, mis 300 hõbe taalri peale hinnatud, tema ja konrektori vahel ära niiviisi, et esimene pidi saama 175 taalrit aastas ja teine — 125 taalrit. Niisugune jaotus kestis siit peale niikaua, kuni lakati üldse konrektori kohale isikuid nimetamast⁵⁾.

¹⁾ Rootsi doompastori Abr. Ruufhi dateerimata memoriaal. Liv. 55. R. R. A. Ka tuleb ette, et õpetajad võtsid tasu vastu igalt õpilaselt. Barthollinus ütleb igalt ühelt saanud olevat ühe taalri aastas.

²⁾ Resolutsioon 21. juunist 1641. Riksreg. R. R. A. Resolutsioonis nimetatakse ka mõned nooremad õpetajad (kolleegad).

³⁾ Iheringi ja konsistoriumi kiri valitsusele 7. aprillist 1642. Liv. Tallinna piiskopi ja konsistoriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni 1672. Rektor ja teoloogia lektor olid mõlemad konsistoriumi liikmed.

⁴⁾ Resolutsioon Abr. Ruuthi asja kohta 11. septembrist 1685. Riksreg. R. R. A.

⁵⁾ Rootsi doompastori A. Ruuthi dateerimata memoriaal (võimalik, et 1688. aastast). Liv.: Kirjad Kuninglikule Majesteedile Eestimaa kiriku asjus. R. R. A.

Kokkuvõttes võib õpetajate majandusliku seisukorra kohta kindlasti väita, et see õieti vilets oli. Juba neile tarvitada antud korterid olid küllaltki armetud, ja ka palk mõõdeti neile äärmiselt napilt kätte. Kõige halvemaks osutus siiski see, et nad kaua aja eest sedagi kätte ei saanud, mis neil õigus oli saada. Nii-sugusil tingimusil ei või imestada, et õpetajad Rootsi ametvendade eeskujul meeleldi vahetasid oma senise ameti mõne teise tulutoovama teenistuse vastu.

Õpetajate nimestik.

Õpetajad ja rektorid.

Kristoffer. Tallinna lossi viljaregistri (aastast 1564) järgi pääsis ta õpetaja ametisse 24. oktoobril 1562. Ka Tallinna lossi palgaregister aastaist 1563—64 nimetab teda. Rootsi kammerarhiiv Stokholmis.

Anders Persson, rootslane, nimetatakse õpetajana a. 1574 (Tallinna lossi kviitungite register a. 1575), a. 1575 (Tallinna lossi palgaregister a. 1575), a. 1577 (Tallinna lossi kviitungite register a. 1577). Kõik need registrid asuvad Stokholmi kammerarhiivis.

Herman Knutsson, rootslane. Algas oma tegevust õpetajana 24. juunil 1575. Ka on temast säilinud kviitung palga saamise kohta 20. juunist 1576 (Tallinna lossi kviitungite register a. 1576. Stokholmi kammerarhiiv). Tõenäoliselt oli tema ametisseastumise põhjuseks asjaolu, et Anders Persson, nagu 1577. a. kviitungite register näitab, 7 kuud haigena lamas.

Johan von Geldern on mainitud õpetajana a. 1584 ja 1585 Hans Vartmani aruandes Tallinna kohta aastast 1585 (Stokholmi kammerarhiiv). Ta näib olevat saanud doomkoolis õpetaja kohale a. 1584, sest Johan III kirjas kuberner Gustav Gabrieli poja Oxenstiernale 4. detsembrist 1584 kõneldakse, et piiskopp Agricola määranud ühe õpetaja ametisse — kahtlemata Tallinna (Aktid Johan III valitsemisaja kohta Oxenstierna kogus. R. R. A.). Nähtavasti mõtleb visitaator Dubberch von Gelderni

ühes kirjas kuberner Gustav Banérile 23. novembril 1588. a. (Liv. 353), milles ta ütleb, et ta Hanila pastoriks määranud õpetaja Tallinnast, kes katsumisel osutunud selleks kõlbuliseks.

Sigfrid Aronus Forsius, õpetaja ja jutlustaja Tallinna Toompeal, ütleb end ametisse astunud olevat 4. märtsil 1591. a. (mantaalide ja tarvitatud tarbeainete register Tallinna lossis a. 1591. Stokholmi kammerarhiiv). Veel 5. septembril 1585. a. oli ta ametis (kviitung ühes Tallinna mantaaliregistris a. 1595. Stokholmi kammerarhiiv), kuid 5. septembril 1596. a. kutsutakse teda juba „endiseks doomkooliõpetajaks“ (H. Vartmani aruanne a. 1595—96. Stokholmi kammerarhiiv).

Nicolaus Suenonis Capnio, rootslane, nimetab end kviitungites 4. augustist 1596 ja 1. augustist 1597 Tallinna doomkooli õpetajaks (Tallinna mantaalide register a. 1596 ja 1597. Stokholmi kammerarhiiv). Ka kedagi Zachariast nimetatakse sel ajal doomkooli õpetajana (seesama register).

Mikael Cornelius nimetab end kviitungites 16. novembrist 1599 ja 22. juulist 1600 doomkooli õpetajaks (Mantaalide register Tallinna lossis Jaanipäevast a. 1598 kuni Jaanipäevani 1599 ja H. Vartmani aruanne Jaanipäevast 1599 Jaanipäevani 1600. Stokholmi riigiarhiiv).

Selle järele kui koolimaja Toompeal oli kaua aja jooksul olnud tühi, sai Märten Märteni poeg Winter 6. oktoobr. 1613. a. Gustav II Adolfilt õpetaja koha jaoks volikirja, mille järgi ta olnud „õpetatud ja kohane selleks ametiks“ (Riksreg. R. R. A.). Kuid sel samal aastal kutsuti ta pastoriks Noarootsi.

Johannes Mathiae oli Beiträge'de teate põhjal doomkooli juhatajaks aastail 1613—22 ja sai viimati nimetatud aastal Madise kiriku pastoriks.

Paulus Andreae Lempelius oli superintendent Nils Gaza otsuse põhjal doomkooli juhatajaks 1. aug. 1624. a. kuni 1. aug. 1625., kuid tagandati siis Gaza poolt sellelt kohalt ja kutsuti hiljemini Reigi (Hiiumaal) pastoriks (Aktid Rudbecki viisitatsiooni kohta a. 1627, Liv. 348 a. R. R. A.).

Hendricus Bartholinus, kes Lempeliuse arvates tema rektori kohalt kõrvale olla tõrjunud, sai koolijuhatajaks

a. 1625, kuid asus juba 1627. a. Keila pastori kohale. Pastor Aschaneus, kes saatis piiskopp Rudbecki tema visitatsioonireisil Eestimaal, on märkinud oma aruandes: „7. oktoobil 1627. ütles dominus Hendricus, Keila pastor, end koolist lahti ja dominus Simoni sai tema asemele (Liv. 348 a. R. R. A.)“. Millist Simoni siin mõeldakse, on mulle teadmata.

Ma ei tea, kes järgmiste aastate jooksul doomkoolis õpetaja ametit pidas, kuid 18. detsembril 1634. a. määras valitsus Jona Haqvini sellele kohale samasuguse palgaga kui ta eelkäijadki, ja on väga tõenäoline, et Jonas Haqvini järglaseks sai

Johan Forselius, keda juba piiskopp Ihering oma kirjas valitsusele 1. septembrist 1638. a. mainib kui doomkooli rektori (Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. R. R. A.) ja kes 1639. a. augustikuust kuni 16. aprillini 1641. a. andis üksi õpetust teises klassis; sellest ajast peale aga kuni augustikuuni 1641 ühes teoloogia lektori Nicolaus Olaiga sellesamas klassis ühiselt (Forseliuse kiri Tallinna konsistooriumile 13. augustist 1643. Acta 1643—46. T. K. A.) ja kes siis kutsuti Madise koguduse pastoriks.

Kui Forselius Tallinnast lahkus, oli rektori koht esialgu asetamata, kuni teoloogia lektor Nicolaus Olai oma senistest kohustest loobudes a. 1642. rektori kohuseid hakkas täitma (Iheringi kiri valitsusele 3. novembrist 1642. a. Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.). Kirjas valitsusele 19. juulist 1642. a. ütleb Ihering Nicolaus Olai kohta, et ta ikka veel täidab rektori kohuseid ad interim (Praegu mainitud kogu. Liv. R. R. A.). Ma ei ole leidnud, et teda oleks nimetatud peale 9. märtsi 1644. a. (Konsistooriumi protokoll Tallinnas). Beiträge'de teated, nagu oleks Olai saanud rektoriks jaanuaris a. 1641. ja nagu oleks doomkool seni enam kui ühe aasta jooksul olnud ilma juhatajata, tulevad ekslikuiks pidada.

Petrus Suenonis Lidenius Smålandist oli 7 aasta jooksul doomkooli juhatajaks. Tema kohta tunnistatakse, et tal olnud laitmatud eluviisid ja „suurepärase anded“ (härliga gåvor). (Tallinna Rootsi koguduse kiri Karl X-ale 8. detsembrist 1654. Kirjad kirikuasjade kohta Eestimaalt. Liv. R. R. A.). Et ta 1651.

aastal sai Tartu professoriks, siis võib õige olla Beiträge'de teade, et ta 1645. aastal rektori kohale pääsenud.

Petrus Trottoniust nimetavad Beiträge rektorina a. 1652, kuna piiskopp Ihering ühes kirjas Erik Oxenstiernale mainib, et ta olla Nevaanlinna ametisse kutsutud (Iheringi kiri 3. dets. 1654. Oxenstierna kogu R. R. A.). Kuid veel 25. mail 1655 ei olnud ta asunud viimati nimetatud kohale. Siis tegi Ihering ettepaneku, et tema Nevaanlinna siirdumise korral konrektor saaks rektoriks ja kolleega konrektoriks (Iheringi kiri Karl X-ale. Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.).

Andreas Örstenius järgnes Trottoniusele rektori ametis ja asus sellel kohal järgmiste aastate kestusel. Kuid 20. juulist 1659 teatatakse, et doomkoolis uus rektor ad interim ametisse pandud (Repertorium cons. regii Revaliensis. Acta 1663—67. T. K. A.). Kas Örstenius sel aastal suri või vahetas ta oma ameti mõne teise vastu ümber, on mulle teadmata.

(Lõpp järgmises numbris.)

Dr. theol. et phil. *Fredrik Westling.*

Autori rootsikeelsest käsikirjast tõlkinud *P. Treiberg.*

Uus Caesari biograafia.

Caesar. Sein Leben, seine Zeit und seine Politik bis zur Begründung seiner Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte und Biographie Caesars von Adolph von Mess, a. o. Professor in Tübingen (Das Erbe der Alten VII, herausgegeben von O. Crusius, O. Immisch und Th. Zielinski) Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung.

Caesari ja tema aja uurimise alal on viimaste aastate jooksul ilmunud mitmed väljapaistvad tööd. Kaua oli Mommseni käsitus Caesarist, nagu see esines selle kirglike Caesariaustaja „Rooma ajaloo“, nii ütelda kanooniline ja tundus geniaalse vana-meistri kõrge autoriteedi tõttu teadusliku uurimise lõpuliku kokkuvõtteks. Nüüd on aga uuem uurimine aja jooksul püüdnud luua

Caesarist enam tõelisusele vastava pildi. Küll seisab vana elu-
jõuline Georg Brandes oma kaheandelises töös Caesari kohta
veel peaasjus Mommseni mõju all. Kuid Eduard Meyeri viimase
monograafiaga Caesari ja Pompeiuse üle ja ülevalnimetatud
Messi biograafilise teosega tungivad uuemad vaated jõurikkalt ja
veendumapanevalt esile.

Tübingeni ülikooli ülemääraline professor v. Mess annab oma
töös kõige pealt selge ja arusaadava ülevaate hallikate kohta, mis
Caesari elu ja isiku tundmaõpiks olemas, hinnates selle juures
kõige kõrgemini Caesari enda kirjutusi ja Cicero kirju ning kõnesid.

Ka tunnustab v. Mess hiliskreeka ajaloolase Appianose kõr-
get väärtust, sest viimane kasutanud oma hallikana Caesari kaas-
aeglase Asinius Pollio kadumaläinud kirjatöid, kes seisis Caesari
teenistuses kõrge sõjaväelasena ja ka poliitikuna. Samas mõttes
tulevad ka Plutarchose biograafiad arvesse võtta: nii Plutarchos
kui ka Appianos kasutasid tiht kreekakeelset üldajaloolist hallikat,
mis pärit Pompeiuse poolehoidjate laagrist ja ammutab faktilised
andmed Asinius Pollio kirjatöist. Asinius Pollio on ka Dio
Cassiusele (Septimius Severuse ajult) hallikaks olnud, kuid pea-
asjaliselt tugib viimane siiski Liviusele. Ka Velleius Paterculust
ja Sallustiust hindab v. Mess Caesari hallikatena kõrgesti, kuid
kahjuks on nende autorite tööd Caesari ajalukku puutuvais küsi-
musis väga kokkusurutud. Suetoniuse poolt kokkuseatud Caesari
biograafia on väärtuslik oma arvurikaste ja hoolikalt kogutud
daatumite ja faktide tõttu, kuid tal puudub kriitiline vaade ja
sügavam arusaamine oma suure aine kohta.

Mõneski suhtes esineb v. Mess uute vaatekohtadega ja
rõhutab kõige pealt Juliuste sugu patriitslikku algupära ja kõr-
gesti aristokraatlikke traditsioone. Mommseni ja teiste poolt loo-
dud pilt Caesarist kui suurest revolutsionäärist ja demokraatide
juhust on Messi arvates kujunenud paralleelina Napoleonile
ja sellena tuntaval määral ekslik. Napoleon olnud kõige pealt
geniaalne traditsioonideta tõusik, kuna Caesari hingeline struktuur
sügavasti juurdunud vana Rooma traditsioonides. Vastandina
Ferrerole väidab v. Mess, et käsitus Caesarist kui põhiseadusliku
vabariigi sõbrast olla samuti vildak, kui arvamine, nagu oleks
Caesar veendunud demokraatlik revolutsionäär olnud. Messi

arvates jäänud Caesar ikka aristokraadiks, kuid ta omanud parema arusaamise masside psühholoogiast kui keegi teine. Uuenduspüüdja olnud Caesar igatahes, kuid kõige laiemas masstaabis ja kõige suurejoonelisemate abinõudega. Tema viljajagamised ja tema poolt korraldatud mängud käinud üle kõigest, mis sel alal seni nähtud, ja olnud kõige pealt tähtsaks abinõuks masside poolehoiu võitmiseks.

Messi väärtusliku raamatu kõige väljapaistvamate osade hulka kuuluvad need, millistes ta selgitab Caesari tähtsust Gallia edaspidises ajaloos. „Tema rahvasté segust“, ütleb Mess, „kasvasid välja Romaani rahvad ja uus Gallia, kes aastasajad ja aastatuhanded olid Itaalia kultuuri pärandajad ja selle kaitsevalliks“. See on tõsi. Tõepoolest nihutas Caesar Rooma riigi raskuspunkti Itaaliast Galliasse ja see tähendab seda, et ta juhtis maailma ajalooratta uude roopasse. See Caesari tegu on vist küll tähtsam kui monarhia rajamine tema poolt.

Messi töö on meeldivalt, kergelt voolaval stiilil kirjutatud, kuid siiski valjult teaduslik ja sisaldab juurdelisatud sisurikkas lisas terve rea huvitavaid ekskursioone eriküsimusisse.

J. Bergman.

Ülevaade Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1922/23. aastal.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi elu äsja lõppend tööaastal oli hoogne ja edukas. Vanad tehted püsisid põlvakorras, mullused kavatsused tulid märksa reaalsemaiks ja osati ka leida uusi ülesandeid, mille lahendumine kandub tulevikku. Teatav elevus ja tõus tundus ka huvis seltsi olemasolu ja sihtide vastu — nii väljaspool kitsaid akadeemilisi ringe, esijoones seltsi rahaliste toetuste näol, kui ka eriti tähtsana ja meeldivana — meie üliõpilaskonnas. See avaldus liigete juurdekasvus, hulgalisemas osavõtus seltsi koosolekuist, kaastöös toimekonnas, arvukamas esinemises referaatiga jne. Ja võimatuna ei tunda kord saavutada seltsi esisihit, et iga õppiv ajaloolane annab väärse koha Akad. Ajal. Seltsile omas õpitöös ja rakendub meie teaduse teenistusse.

Seltsi juhatusse kuulusid: prof. A. R. Cederberg — esimehena, cand. P. Treiberg — abiesimehena, prof. H. Oidekop — laekahoidjana, üliõpilane H. Ottenson — kirjatoimetajana, üliõpilased L. Metslang ja H. Kruus juhatusliigetena.

Esitatud juhatus valiti peakoosolekul 16 aprillil 1923 aastaks edasi. Revisjon-komisjoni moodustasid üliõpilased O. Leinbok, A. Oinas ja nende asetäitjainä G. Niggol ja H. Mora. Praegu on komisjonis üliõpilased O. Leinbok, R. Kleis ja asetäitjad R. Kenkmann, E. Susi.

Liikmeid oli 71 (eelmisel aastal 54).

Seltsi peatehteks osutusid koosolekud, mida oli 13 (e. a. 9). Osavõtjate keskmine arv küünis 40-ni (e. a. üle 20-ne). Ettekandeid oli 17 (e. a. 12), neist 8 üliõpilasilt (e. a. 4). Üldajalugu käsitlesid 6 referaati, kuna 11 olid pühen-datud Eesti ajaloole.

Avarama tähtsusega seltsi ettevõtteist oli „Ajaloalise Ajakirja“ väljaand-mine, millest ilmusid möödunud tööaastal kolm Nr. Nr. esimesest ja üks Nr. teisest aastakäigust — suurendatud arvul ja näilikut laieneva harrastajaskonnaga. Ajakiri on nõudnud seltsilt nii ainelist kui vaimset jõudu. Töö on seisnud ena-mikus ülikooli õppejõudude käes. Praegune toimetuse koosseis (kinnitatud üld-koosolekul 12. veebr. 1923) on järgmine: eradots. P. Treiberg (peatoimetaja), prof. A. R. Cederberg, prof. H. Oldekop, dots. P. Bauman, eradots. H. Sepp, üliõpilased O. Leinbok (kirjatoimetaja), H. Mora ja H. Ottenson.— Ajakirja sisu-line külg tohiks lugejaile tuttav olla, nii et selle juures ei peatukski.

Üheks seltsi uueks ülesandeks kujunes eestikeelse ajaloo oskussõnastiku muretsemine — küsimuse üleskerkimise põhjustas tegelik vajadus 20. nov. koos-olekul. Elavale harutusele tuli asi 4. dets. üldkoosolekul, kus tähistati mõnin-gaid sihtjooni tulevale tööle ja valiti Eesti ajaloo oskussõnastiku toimkond: era-dots. H. Sepp (juhataja), prof. A. R. Cederberg, eradots. A. Sildnik ja üliõpi-lased Kenkman, Kruus, Ottenson. Seltsi liikmed kogusid tähtsamaist Eesti aja-loolisist töist tõi get vajavaid oskussõnu ja toimkond on asunud oma ülesande otsekohesele lahendamisele, täh. tõlkimisele.

Möödunud suvel käisid seltsi liikmeid E. K. S. kodu-uurimistoimkonna üles-andel Lõuna-Ida Eestis ajaloolisi andmeid kogumas üliõpilased R. Kenkman ja K. Zimmerman, seltsi enese poolt üliõpilane O. Leinbok Erastvere ja Hummulu lahingute kohta teateid korjamas. Töö tagajärgedega tutvusime sügissemestri koos-olekul.

Veel peaks nimetama tehtud tööst neid samme, mida juhatus astus seltsi rahalise seisukorra kindlustamiseks, seega hädapärase tingimuse saavutamiseks kullukate kavatsuste teostamisel. See võimaldas seltsil lähineda omile raskemalle ülesandele, nagu on seda „Ajaloalise Arhiivi“ kirjastamine, Eesti ajaloo biblio-graafia väljaandmine, biograafilise käsiraamatu trükkimine, „Ajaloalise Ajakirja“ laiendamine, stipendiaatide saatmine suvisele uurimistööle jne. Esitatud üles-anded on olnud harutusel nii juhatuse kui üldkoosolekul, on välja töötatud kavade nende lahendamiseks ja eeltöid alustatud. Nii saabuks bibliograafiline käsiraamat esialgul jatkuku Winkelmanni sellekohasele tööle, hiljemini mõeldakse ka viimast ümbertöötada Eesti ajaloo erilistele nõuetele vastavalt. Ajaloo bio-graafia käsitleks isikuid ja nende teeneid vanematest aegadest meie päivini, kes jäädvustand end Eesti ajaloo. Mõlema töö esisammuks oleks vastavate kaarti-kataloogide kokkuseadmine. „Ajalooline Arhiiv“ tooks ainet meie üliõhtrast

arhiivmaterjalist, peatselttähtsana ka poliitilismajanduslikust seisukohast — esitades Rootsiaegse mõisate reduktsiooni, milleks tahetakse kasutada ka Rootsis leiduvaid ontraid ja väärtuslikke andmeid. — Ka kavatakse kogu Eesti läbi uurida ajaloo andmete kogumiseks, arvestades nii asjaliste mälestuste ja arhiivega kui suusõnalise traditsiooniga. Tänavu suvel on ettenähtud Saaremaa läbitöötamine.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi omapärased ülesanded mele teaduses ja kultuuris on selleks küllalt rasked, et nõuda aastaid kestvat tööd ja suuri ainelisi kulusid. Kuid möödunud aasta saavutused tohiks tagada, et nad kord täiel määral lahenduvad.

Kronoloogilises järjes esitati seltsi koosolekuil järgmisi aineid.

24. aprillil 1922 — eradots. P. Treiberg: „Bismarcki langemisest uute hallikate valgustuses.“

Kui tavaliselt suured pöörded riikide elus on rikastand nende ajaloo uurimist seni suletud hallikate avanemisega, andis viimane Saksa revolutsioon huvitavat materjali käsitletavale põnevale küsimusele — Bismarck ja Wilhelm II-se vahekorra, ühtlasi Saksa riigi langemise põhjuste ja süüdlaste paljastamiseks.

Kõneleja peatub Bismarcki teenetel ühise Saksa keisririigi loomisel ja noore riigi raskeil algupäivil. Osavamana oma aja diplomaadina lõi raudkantsler Saksamaale kindla rahvusvahelise seisukoha: isoleeris Elsass-Lothringeni kaotuse tõttu vainuliku Prantsusmaa, halvendas Inglis-Prantsuse vahekorra, tegi koalitsioone Austriaga, Itaaliaga, Venemaaga, omandas kulutul teel — eraettevõtete kaudu — Saksamaale suured asumaad Aafrikas, võisteldes edukalt Inglismaaga. Bismarcki kõikehaaravast sisepoliitilisest tegevusest Wilhelm I-se ajal selgitas kõneleja eriti ta vahekorra sotsiaaldemokraatidega, kelle edukat kasvu kantsler tagajärjetult halvata püüdis küll karmide surveabinõudega (a. 1878), küll demokraatlikkude sotsiaalseaduste väljaandmisega.

Wilhelm II-se iseloom, võimu- ja auahne, põhjustas otsekohe ta troonile astudes lahkeli tema ja kõike juhtima harjunud kantsleri vahel. Viimane oma otsekohe kriitikaga ja välismaile ulatava kuulsusega aina suurendas seda. Avaliku kokkupõrkeni viib erinev seisukoht sotsiaaldemokraatide suhtes. Kuna Bismarck võitlusvalmina ja kartmatuna töötaks nende vastu, meeldib Wilhelmile olla vastutulelik töörahvale. Ja keisri poliitika võidab ses suhtes. Bismarcki nimi kaob keisri antavalt manifestidelt, riigipäeva valimisel kaotab kartell — erakondade blokk, millisele kantsler seni tuginud. Kõigest sellest, keisri isiklikkudest haavamistestki hoolimata ei lahku Bismarck vabatahtlikult. Kui avallikuks tulevad ta salajased läbirääkimised Windthorstiga, alistub ta sunnile. Poliitiline võitlus kestab aga ta surmani a. 1898.

Bismarcki tagandamine oli lõõgiks Saksamaale — nii sise- kui välispoliitiliselt. Töökaitseeadus, mille vastu oli võidelnud Bismarck, teostus, kuid välisuse ja tööliste vahekord aina halvenes. Välispoliitikas kaotati Venemaa poolehoid, kellele lähines Prantsusmaa; ka kaldusid nüüd viimasega sõbrustama Inglismaa ja Itaalia.

10. mail 1922 — prof. A. R. Cederberg: „Ajaloolisest uurimistööst Soomes“.

Oma ülevaates peatub kõneleja esmalt Soome ajaloo isa H. G. Porthani juures, kes ise tugevasti Herderist mõjutatuna esimesena lõi kriitilise vaatekoha Soome ajaloo uurimisse. Tema ja ta õpilaste (Tengström, Lagus j. t.) eriline teene seisab selles, et nad oma rikkalikkude hallikatekogudega päästsid Soome vanemale ajaloole hulga materjali, mis Turu tulikahjus a. 1827 nii ohtralt hävis.

Rahvuslik ärkamine loob uue ajajärgu Soome ajaloo uurimises. Algab Yrjö Koskise töö, mis saab Soome modern ajaloo uurimise keskuseks, mille tagajärjed ja tähtsus püsivad tänapäev. Koskinen seisab Hegeli mõju all ja tema töis, eriti ta a. 1869 ilmud „Soome rahva ajaloo“ tuikab rahvuslus.

Koskise tööd jätkasid ta õpilased Palmén, Ruuth, Tavastjerna, Melander, Grotenfelt, A. H. Snellmann-Wirkkunen j. t.

Koskise kõrval teiseks algatava tähtsusega teadusmeheks on J. R. Danielson, Ranke õpilane, kes esimesena tahtis mõista Soome ajalugu Euroopa üldajaloolisel tagaseinal. Ta lõi oma ajaloolise kooli, kuhu kuuluvad G. Suolahti, Väinö Voionmaa, J. Wikander, kes erilist tähelepanu pöörand rahvaelu, kultuuri, ühiskondlis-sotsiaalsete probleemide jälgimisele.

Edasi peatub kõneleja Soome kirikuajaloolasist E. Bergrothi, J. Gummeruse, etnograafia alal — A. Heikeli, O. Sireliuse, arheoloogias — J. R. Aspelini ja ta õpilaste Hj. A. Kivalo, J. Ailio, A. M. Tallgreni juures.

Nende üksikute teadusmeeste teenete kõrval on tähtsust sel tööil, mis tehakse seltsides, esijoones eriajaloolis. Viimasist nimetagem „Soome Ajaloo-Seltsi“ (asut. 1875), „Soome Muinsuse Seltsi“ (as. 1870), „Soome Kirikajaloo Seltsi“ (as. 1890), „Akadeemilist Ajaloo-Seltsi“ (as. 1890), „Genealoogilist Seltsi“ (as. 1917), kellest igal ilmub mitu ajakirja ja teaduslikku seeriat, mis võimaldavad töö tagajärgede tutvustamise laiematele ringidele.

25. sept. 1922 — üliõpilane R. Kenkman: „Suvisest ajaloolisest uurimisteekonnast Lõuna-Eesti kihelkonnis (Karula, Hargla, Urvaste, Põlva, Räpina)*1).

Uuriija tähelepanu osaliseks saand kirjalikud hallikad on palju kannatand mõõdund sõjapäivil. Mõisate materjalkogud hävisid enamikus, valdade omad paisati korratusse, enam-vähem kasutatavaina püsisid kirikute arhiivid. Nimetagem ajaloolise kul ka keelelise tähtsusega vanu dokumente: käske, teadaandeid jne. — nagu Kanepis leiduvat huvitavat karistuskirja a. 1784 (ilmus „Ajal. Ajak.“ 1922, nr. 3); mainigem teateid Eesti mineviku üksikute ajajärgude ja nähtuste kohta: näit. Karulas ainet Põhja sõjale järgnevast ajast, samas 1718 a. päritolevas kirikuraamatus teateid rahva ebause ja sellega võitluses oleva kiriku-kari kohta; Kanepi kirikukroonikas pastor Kanzmanni üksikasjalisi ülestähendusi Vene usu tulekust (samaseid Räpinas j. m.), samas v. Rothi koolide aruannet läind aastasaja algusest ja a. 1786 päritolevat koolikatsumise protokollit, mis valgustavad meie rahvakooli armetut selsukorda noil ajal; siis teateid eestlaste väljandrändamisest Venemaale, näit. Põlva eeskujulises arhiivis, samas Rothauseni sisukat kirikuraamatut teadetega a. 1627 peale jne.

1) Andmeid kasutab üksikasjaliselt E. K. S. Kodu-uurimistoimkond.

Sarnal koosolekul — dots. P. Baumann: „Uuemad tööd vana ajaloo alalt.“
Iseloomustades a. 1914—22 antiikajaloo kohta ilmund kirjanduslikku toodangut, leiab kõneleja, et sõda läind aastasajal aland hoogsat tööd sel alal pole halvata suutnud, ehk küll Saksa teadusmehed esikohalt taganesid, ruumi tehes teiste rahvaste omile. Pikemalt peatub kõneleja Vene prof. Rostovtsevi äsja ilmund raamatul „A large estate in Egypt in the third Century B. C. by Michael Rostovtzeff. Madison 1922.“ Raamat käsitleb huvitavat probleemi Egiptuse ajaloos Ptolomaioste valit-susajal, nimelt mainitud valitsejate geniaalselt läbiviidud Vana-Egiptuse majan-dusliku ja administratiivse korra kohandamist ja ühendamist noll ajal sinna sisse-tungind Kreeka elementidega. Kuninga kättesse koondub ülim võim, kuis oli see vanas Egiptuses; eraomanduse loomisega võidetakse sellele korrale va-bad kreeklased, kes pimestatuina majanduslikust rippumatusest unustavad neid seni valland ja nende emamaad edasi valdava poliitika.

9. okt. 1922 — üliõpilane K. Zimmerman: „Ajaloolisi andmeid kogumas Lõuna-Ida Eestis suvel 1922“²⁾).

Mainitud nurk on väene nimetamisväärsete ajalooliste andmete poolest. Arhiivid on hävind või korratuses, originaaldokumendid puuduvad. Vastseliina arhiivi hävitas tulikahi a. 1905. On säilind kroonika läind aastasaja viima-selt poolelt, mille teated algavad Vastseliina kantsi asutamisega a. 1273 ja põhivad vanadel dokumentidel. Rõuge arhiiv on korratuses, samuti Petseri linna ja valla ning Võru linna omad. Petseri kloostri dokumendid evakueeriti osalt ju XV ja XVI a. s. Moskva, osalt hävitas neid sõda, — samuti hävisid Irboska ja Panikovitshi arhiivid. Lauras on säilind kroonika a.1860 peale, ajast, mil algas sinna lätlaste ja eestlaste sisserändamine. Asustamisolude kohta pakub kroonika mõndagi väärtuslikku.

23. okt. 1922 — eradots. P. Treiberg: „Bülovi välispoliitikast.“

Aastail 1897—1909, mil vürst Bülov seisab Saksa poliitika esikohal, elab Euroopa välispoliitilisel pöördeajal, mille tulemused suurejoonselt paljastusid maa-ilma sõjas ja mis loomulikult mõjutavad tänapäevagi.

Bismarck oli annud Saksamaale kindla rahvusvahelise seisukoha: peavas-tane Prantsusmaa oli isoleeritud ja Saksamaad ühendas tihe koalitsioonide võrk teiste riikidega.

Bülovi lahkudes oli Inglismaa lähinud Prantsus- ja Venemaale, Itaalia vöördund Saksamaast, nii et viimast toetas suure sõja puhkedes vaid Austria-Ungari.

Ja ometi oli eeldusi olemas teisemaiks kombinatsioonideks. Inglismaa peavastasiks 90-dais aastais olid Prantsus- ja Venemaa. Esimene Aafrika asu-maade pärast, teine oma edeneva seisukoha tõttu Kesk-Aasias ja Kaukasias — ja otse ta huvides oli jõuline Saksamaa mandril, kes vastolus nende Inglismaa vahtlasiga.

Saksamaa jõudumisega majanduslikult Inglismaast järgmisele kohale näib konflikt mõlema riigi vahel küll paratamatuna. Inglismaa, esikohal minister

1) Andmeid kasutab üksikasjaliselt E. K. S. Kodu-uurimistoimkond.

Chamberlaini sihiiks saab kõrvaldada konkurenti rahuliku teel, kontakti loomisega ühiseks maailma äravõitmiseks

Saksamaal on märgata vastutulekut. Mässavad buurid ei leia temalt mingit toetust, ehk seks lootus küll põhjendatud oli: Inglismaa oli ses suhtes tagajärjekalt läbirääkind Saksa valitsusega.

Samal ajal Prantsus-Venemaa ühiselt püüavad mõjutada Saksamaad Inglismaa vastu esinemiseks. Bülov, nõudes tagatist, et Elsass-Lothringen alatiseks jääks Saksamaale, mis prantslasile täiesti vastuvõetmatu, teeb asjatuks need lähinemiskatsed.

Aga hoolimata sellest näilikust üksmeelest 1898, 99 ja 1901 a. läbirääkimised ei suutnud anda Inglis-Saksa liitu. Bülov omas a. 1917 ilmunud raamatus „Die deutsche Politik“ püüab näidata, nagu poleks Inglismaa lähinemissammud kuigi tõsised olnud. Dokumentaalselt on selle väite ebatõelisus selgitatud. Ka ei saa pooldada Bülovi seletust, et Saksamaa tõusev merijõud Inglismaad äritand ja liitumist halvand. A. 1898 seisis Saksamaa merijõud vaid suuris sõnus.

Saksa-Inglise liitumise ebaõnnestumine polnud kaugeltki tingitud ülepea matuist takistusist, vaid teatava poliitika kangekaelne jälgimine ajas liidu nurja. Saksamaal oli liiaks suur usk enesesse. Vene ja Inglise liitumissoovid aiva suurendasid ta enesetunnet ega lasknud taibata, et Inglis-Vene vastolul baseeruski ta tugevus.

Inglismaa, tagajärjetute katsete järgi liituda Saksamaaga, pöördub Prantsusmaa poole ja seni võimatuna nälv asi, nende kahe riigi liitumine, teostub. 1904. a. saabus see Euroopa hilisema poliitika tähtsam sündmus. 1907. a. andis Inglis-Vene lepingu ja 1902. a. Inglis-Jaapani lähinemise.

Tulevase suure katastrofi tekkimisele, millele muide kõiksugused faktorid olid mõõtuandvaiks, jääb sarnase suure tähtsusega ja faktoreid mõjutaval isikul, kui Bülov, oma kindel osa. Eriti just Saksamaal puudusid head poliitikud ja vürst Bülov ei suutnud siin olla erandiks.

6. nov. 1922 — üliõpilane O. Leinbok: „Hummuli ja Erastvere lahingud.“

Kaarel XII-da rutates Poolamaale mais 1701 jääb Liivimaad kaitsma väike, tõepäraselt 6000-line vägi Schlippenbachi juhatusel. Vene kindral Scheremetjev opereerib väega, kelle arv kõigub 25—30,000 vahel.

Kokkupõrked tihenevad 1701. a. sügisel. Venelaste esimene suurem võit saavutatakse 30. dets. Erastveres. V. Liven saab esimesena Vene eelsalga käest jüüa ja põgeneb. Schlippenbach lähineb vainlasele ühe penikoorma kauguseni ja lööb umbes 5000 mehega selle 12.000-lise eelväe. Lahingukoht oli igatahes Puskarõ ja Sõriste vahel, Tille jõe oru ümbruses. Seisukoha kindlustuseks taganeb Schlippenbach Erastvere mõisa ja lahing algab uuesti — tõepäraselt 1½ versta mõisast n. n. Lallimäel. Võit kaldub venelasile. Lootusetut seisukorda nähes käsutab Schlippenbach väe taganemisele. Ratsanikud ajavad seejuures oma jalaväe segadusse, mis pea täiesti hävib.

Venelane jälgib rootslasi Koorasteni ja läheb siis üle piiri, et vägesid täiendada. Schlippenbach saadab väeriismed Sangaste.

Kaotuse põhjus peitub eestkätt jõulises ebarportsionaalsuses: nii väe kui suurtükkide arvult oli venelasel suur ülekaal. Ka kvalitatiivselt polnud Schlippenbachi vägi parem. Samuti lõppes moon. Schlippenbachi on süüdistatud, et ta õieti polnud informeeritud vainlase jõust; näilikut on ta hädaohtu siiski hinnand: ju juulis palus ta abivägesid, mis aga jäid tulemata.

Rahva mälestused Erastvere lahingust piirduvad teadetega matuspaigust, veriste lugudega Tilleoru tapelusest, juttudega maapäue peidetud varadest ning venelaste hirmutegudest.

Sangastes suudab Schlippenbach täiendada oma väge vast niivõrd, et kaotused likvideerusid; Scheremetjev plaanitseb kogu Liivimaa vallutamist ja ja suurendab oma vägesid märksa.

Suvel 1702 tuleb vainlane Rāpinas üle piiri. 16. juulil on ta Erastveres. On kokkupõrkeid eelvägede vahel. Vainlane kavatses pahema tiivaga Korro soo kaudu haarata rootslasi seljatagant. Schlippenbach taganeb Hummuli.

Vainlane lähineb salkades: osalt Igaste, osalt Telliste, osalt Soka talu kaudu. Esimene salk Hummuli jõudes saab lüüa. Rootsi ratsavägi jälgib vainlast liiaks kllrelt; jalaväe appitulekut takistab soo; ratsanikud põgenema löõdult ajavad seegi kord segi oma jalaväe. Rootsi vägi hävib; Schlippenbach põgeneb Pärnu ja Liivimaa on avatud vainlase vägivallale.

Sangaste mõisast lõunapool märgib rahvasuu tänapäev venelaste sõjateed, Tellistes suurtükke jões, kullakaste maapäues, matuskohti jne.

20. nov. 1922 — prof. M. J. Eisen: „Eesti kodanline element Tartus pärast orduaja lõppu“.

Jälgides Eesti kodanluse arengut Tartus XVI a. s. lõpust XVIII a. s. alguseni, võib leida alalist võitlust eestlaste ja sakslaste vahel. Kuid hoolimata kõigist takistusist ja määrusist kasvab Eesti kodanlus visalt ja kindlalt, nagu esitas seda kõneleja dokumentide põhjal.

Samal koosolekul — üliõpilane S. Pruuden: „Friedrich Konrad Gadebuschi elu“.

Fr. K. Gadebusch sündis Rügenis 9. jaan. 1719, õppis Hamburgis ja Greifswaldis, oli kodukooliõpetajaks Saksamaal, hiljem Liivis. 1754. a. siirdub ta Tartu. Kõneleja jälgib ta tõusvat tähtsust Tartu linnavalitsuses töötades, siis ta viljatut tegevust Moskvas Katarina II-se Seadustandvas komisjonis. Rahalise kitsikuse tõttu lahkudes sellelt kohalt töötab Gadebusch järjeat suureneva autoriteetlikkusega ja produktiivteediga Tartu linnajuhumises, selle kõrval õhverdades aega ajaloolisele uurimistööle. 70-ne aastase raugana sureb ta a. 1788.

4. det. 1922 — üliõpilane S. Pruuden: „Fr. K. Gadedusch ajaloolasena.“

Et Gadebuschi tähtsust ajaloolasena õieti hinnata, peab mäletama millise kaaose moodustas tolelaegne Liivi ajaloo uurimisala. Esimese teerajajana on Gadebusch väärtuslikku ja rasket tööd teind.

Gadebuschi ajaloolised uurimused on eestkätt materjalikogud. Nii piirduvad selle väärtusega ta „Abhandlungen von livländischen Geschichtsschreibern“ ja „Livländische Bibliothek“, millele võib ette heita kriitika vaesust aine tähtsuse hindamisel.

Gadebuschi valminum teos on ta „Livländische Jahrbücher“ I—IX. Töö asub mingil kroonika ja ajaloo vaheastmel. Kuna ühest küljest on piinlikult jälgitud kronoloogilist järjekorda ja sündmused esitatud ilma seesmise ühendusega, esitab autor samas omi isiklikke arvamisi, mis moodustavadki töö suurima väärtuse. Töö kannatab teatava siduvusetuse ja ühtlusetuse kui ka ebaproportsionaalsuse all. Nii esineb Tartu linna ajalugu asjatute peenusiga, kuna näiteks maa päriselanikud on jäänd sootuks vaatluspiirist välja.

Kui Gadebusch oma poliitilistelt vaadetelt ei eraldund omist kaaslasist, oli baltlane, konservatiivne ja ligipääsmatu valgustusaja ideedele, siis teadlasena — ajaloolasena, oma annetelt ja teadmistelt jääb ta üheks oma aja Liivimaa silmapaistvamaks meheks.

29. jaan. 1923 — üliõpilane H. Mora: „Läänemere maade pärismaalaste vaatest ristiusule selle tulekul siia.“

Tähtsaks tehteks, et mõista mõne rahva suhtumist uue ja võõra usuga, on vaimse tagapinna konstateerimine, milleni see rahvas jõudnud, — käsiteldaval juhtumisel eestlased, liivlased ja erivarjundis lätlased.

Valitses paganus — eslisade vaimude austamise ja teenimisega primitiivimal kujul. Võrratult arenenum sellest oli ristiusk oma õpetusega ainujumalusest, absoluutsest headusest, kuigi temagi oli lamenuk keskajale kohaseks.

Ka misjonimõiste, ilma materjalse sihita, oli liiaks kõrge. mõistmiseks paganale.

Vastutulelikkus Meinhardile liivlaste maal baseerus ei mingil sisimal tundedel, vaid reaalkasul ja uudusel, mida ta tõi.

Lätlaste vastuvõtlikkuse tingis aga sama rahva poliitiline tarve: abi saada jõulisemate naabrite, eriti eestlaste vastu.

Et ei tärغانd mingit seesmist poolehoidu uuele usule, seepärast nii kergesti langeti tagasi vanasse. Rahvas elas läbi usulisi reaktsioone hirmu sunnil oma jumalate kättemaksu ees, sest uus usk nõudis nende salgamist. Vaid osalt mõjuste alla välistatud halbused, maksud jne.

Haudleidude põhjal on Dr. Linquist konstateerinud samase usulise reaktsiooni Rootsisis, kus ristiusu tulekuga haudades esineva ristmargiga seltsib peatselt paganuse ajal pühaks peetud Thori haamer, kindel tunnus paganuse ajuti-sest, kuid viimsest õitsengust. Ristiusu levimisega kaob ta jäädavalt.

Usu sisu jäi seda arusaamatumaks, et õpetust ei antud. Daanlaste ja sakslaste võistlus ühisel tööpõllul, mis ulatas kuni vastastikult ristitute tapmiseni, aiva suurendas arusaamatust pärismaalase — poolpaganana hinges.

Patimal korral andis rahvas uuele jumalale ruumi oma endiste jumalate peres, lihtsast ja moduleeris usu omale kohasemaks. Tavaliselt aga sai uskki osaks orjusest, mida toodi maale mitmes kujus ja lalendas vaid rahva kannatust ja hingeellu.

Osa Läti rahvast ja väikearvulised liivlased nõrgemaina heitsid peatselt alla võõraile; iseteadlikud ja uhked eestlased aga alles veriste tapeluste järgi pldid nõtkutama kaela võõra usu ja võõra jõu ees, mis tundus neile seda valusamana, et olid harjund käima püsti peaga.

12. veebr. 1923 — D r. J. M a n n i n e n: „Etnograafilise uurimistöö ülesandeist Eestis.“

Rahvasteadus püüab mõista rahvaid ja nende elu säilind mälestusmärkide abil. Noor teadus, ta on vast 100 aastat vana, on kogund neid muuseumitesse, et kasutaks neid seal ei vaid üksik teadusmees-uuriija, aga kogu rahvas, kes huvitatud sellest kultuurist, mida ta löi oma arenemise algajal, mil tänapäeval nii erinev isik veel lahutamatu sulas ühte ühiskonnaga.

Etnograafia jagub aineliseks ja vaimseks. Esimese moodustavad asjalised mälestused — kõik, mis rahvas loond oma elu kergenduseks: nagu elamud, nende sisemud, riistad, riided jne. Eestis on siin suur ja sõõdis tööpõld; puudulikult ja võõriti on restaureeritud seni näit. Eesti vanad elamud, kus pole arvestatud mlmekesisusega, nagu olid koopad, kojad, näilikult erilised rehed enne orjusaega jne. Samuti puudub õige ettekujutus vanade eestlaste toitlusaladest, mille kohta kõneleja väidab tänapäeva tööliskonna toiduainetega pillavalt ümberkäimise ja tolleaja kirjanikkude märkuste põhjal, et meilgi oli levinud Põhjamaale küll õieti ebasobiv põhimõte, tarvitada mis ja kudas loodus ise andis.

Vaimne rahvasteadus haarab rahva kombes, seltskondliku elu ja korra.

Kõneleja arvab, et etnograafial Eestis tulevikku on, sest tehtud nii vähe, ent teha nii palju.

Samal koosolekul — c a n d. P. T r e i b e r g: „A. Heykingi broshüür „The Minorities of Latvia and Eesti.“

Kriitilise vaatlusega refereerib kõneleja Balti ajaloolaste harilikke võtteid meie ajaloo väärendamiseks äsja ilmund parun Heykingi kihutusbroshüüris.

26. veebr. 1923 — ü l i õ p i l a n e M. K u i v: „1222. ja 1343. a. sündmusist Eesti ajaloos“.

Iseloomustades senist meie maad käsitlevat ajalookirjandust mõõndab kõneleja tugevat erapoolikkust; vähegi objektiivimad tööd on niivõrd puudulikud; et Eesti tõepärasest ajaloost veel juttugi ei või olla. Villem Reiman esimesena tõlgitses sihid ja iseloomu sellele.

Isegi sarnased Eesti rahvale nii tähtsad sündmused kui 1222. ja 1343. a. mässuliikumised pole seni väärset tähelepanu leidnud.

1221. a. algavad rahutused Saaremaal. Suvel 1222 aetakse sealt daanlased. Võidust innustatud saarlased tulevad mandrit vabastama. Kogu maal, ka ordualadel, algab jõuline käärimine. Võidukalt algand maa vabastamine peatub Tallinna müüride ees talvel 1222/23. Võiduga ühes käib vabanemine senisest raskest seisukorrast ja pealesunnitud usust. Kuid sakslane koondab omad jõud. Eestlaste palutud Vene abi viibib. Vahvad, kuid sõjaliselt arengult jõuetumad eestlased kaotavad Ümera lahingu, selle järgi kogu vabastatud ala. Rahu, kurb ja masendav, tuleb tagasi maale. — Eestlaste poliitilise ja vaimse

vabaduse ihe tingis selle 1222. a. verimängu, mille tulemuseks oli nende elu raskenemine, eraldumine saarlasist, ordu jõu tõus.

1343. a. jüriõöl algava mässu põhjustas esijoones sotsiaalne tegur: eestlaste tahe kergendada oma elu. Mäss puhkeb Harjus, samal ajal Läänes. Peajõud koondub Tallinna alla. Rootsist ja Soomest palutakse abi, mis jääb hiljaks. Kaotades Paides oma neli juhti ja ei suutes koonduda enne orduväe tulekut, kaotavad eestlased Tallinna all otsustava lahingu, mis osalt määras Eesti rahva saatuse XX-da a. s. alguseni.

19. märtsil 1923 — eradots. H. Sepp: „Martin Lipp Eesti ajaloo-kirjutajana“.

Kõneleja annab ülevaate äsja surnud Martin Lipu elust ja tööst. Peatub plikemalt selle ärkamisaja ilmeka, mitmekülgse töömehe teenetel Eesti ajaloos. Sellel alal ongi Martin Lipp, hoolimata sellest, et tal puudus meetoodiline ettevalmistus ja võib olla ka tõsise ajaloolase sissesündindid vaimuomadused, rohkem saavutand kui luuletajana ja koolikirjanikuna.

Haridusloolisist töist avaldas ta teiste vähemate kõrval oma „Kodumaa kiriku ja hariduse ajaloo“, raamatu, mis hulgaliste andmete kõrval ometi on jäänd sisult ja konstruktsioonilt kirjuks ja segaseks.

Lipu tähtsamaks tööks osutub ta genealoogiline uurimus „Masingite suguvõsa hariduse- ja perekonnaloosid uurimused“ (Tartu, 1907). Siin on Lipul kindel kava ja sihtjooned, milliseid ta jälgib äärmise energiaga, äärmise püsivusega. Tähtsaks pidades perekondade ajalugu, kes mele kodumaal haridustööd teind, kuis silmapaistev selles on ta uurimusaimes esijoones Otto Wilhelm Masing, on Lipu genealoogilisel uurimistööl kindel rahvuslik siht. Masingite ajaloo uurimise tähtsus ei piirdu vaid hariduslooga. Ta annab esemeid ka mele ajaloo teistele aladele, näit. rahva ühiskondliku seisukorra selgitamisele, vane mal ajal, eestlaste ja sakslaste vahekorra määramisele jne.

Samal koosolekul — üliõpilane A. Koort: „Mõistmise psühholoogiast“.

Ajaloo uurimisel esineb teatav antinoomia: ühelt poolt, et tegelikkus omast näilikkust juhuslikkusest hoolimata on siiski seotud mingi tarvilikkusega ja teiselt poolt — vaimse vabaduse teadvus. Selle ja ka mitme teise raskuse-lahendamiskatsed on just viimasel ajal hakand esinema üldise huvi tõusuga kultuurifilosoofiliste küsimuste vastu. On hakatud otsima oma olemise psühholoogilist põhjendust. Ratsionaalne psühholoogia seda anda ei suuda, vaid analüütiline ja kirjeldav.

Ajaloo uurimises kõneldakse sageli subjektiivsest tegurist. Nõnda võib leida tõendusi sellele Ed. Meyerilt, Spenglerilt, Bergsonilt j. t. Paljud uurijad ja eriti psühholoogid on katsund asuda selle küsimuse juurde psühholoogiliselt. Nõnda tuleb Baekh arvamisele, et siin kasulik ja mõõdumatu on ajaloolasele üldeline element. Samuti Eisenhans. H. Maieri juures laskub ajaloo tunnetamine kognitiivsetele fantaasia kujutlusile. Võõra hingeelu mõistame teatavate süllogismide põhjal, mis mele hinges märkamatu sünnivad.

Paljud kõnelevad järeleelamisest ajaloo uurimisel — nii Rickert, Simmel, Volkelt, Spranger. Järeleelamine on iseseisev, ühtlane hingeline akt, mida ei tohiks lihtsalt elamuse alaosaks pidada.

Psühholoogiliselt vaatlemiselt jõuame n. n. mõistmise juurde. Mele mõistame võõrast hingeelu vaid teatava vaimse objektiivsuse kaudu, mida kutsutakse kas lihtsalt vaimuks või irrealseks meelekujuks, psüühiliste sündmuste abstraktsedeks külgedeks j. n. e.

Psühholoogiliselt on mõistmise juures eristatavad peale mõtlemise, vaatliku kujutluse ja fantaasia kombinatsioonide veel laialine tundeelement. See on arusaadav sellepärast, et mele väärtuselamused, väärtamised, põhjenevad tundel ja võõrast hingeelu tema väärtamiste läbi mõistamegi.

Võõra hingeelu subjektiivne, paljalt psühholoogiline osa jääb meile aga saavutamatuks. Meie võime sellele küll ligineda vaimse objektiivsuse kaudu asümptootiliselt, kuid see isiklik soojus ja „mina“ ligidus on kättesaamatu. See tühikoht saab aga täidetud iga ajaloolase hinges valitsevast puhtast inimlikkusest.

16. aprillil 1923 — dots. P. Bauman: „Päpüroloogia vana ajaloo abiteadusena“.

Päpüroloogia käsitleb teksta, mis säilind päpüürosil, esijoones Egüptuses, valmistab neid ette tarvitamiseks, et siis ühenduksid oma sisule vastavalt ajaloo üksikute aladega.

Need tekstid jaguvad kirjanduslikeks ja dokumentaalseks. Esimeste teeneks on, et nad kõrvaldasid üllilopsakalt eriti mineval aastasajal esinevad tekstikriitilised liialdused, näidates, et keskaja ja renessansi traditsionaalsed tekstid enamikus vastavad tõele.

A. 1919, mil tehti viimane kokkuvõte, oli 920 kirjanduslikku teksti, neist varem tuntuid 570. Peale 270 Hoomerose ja 100 piibli kohta ~~käiva oli 200~~ tuntud ja 350 tundmatut, millest võib järeldada, et ~~egüptlased lugesid teksta~~ isegi provintsidest, kust nad pärit, ~~ohtramalt kui hiljemini seda tehti.~~ Aleksandrias Pergamonis ja teisis suurlinnas õitses hellenism muide veel hoogsamalt.

Ajaloolasele tähtsamaks osutub 1891 ülesleitud Aristotelese „Athenaion politela“, mis reformeeris kogu V-da a. s. Atheena ajaloo.

Dokumentaalsed tekstid rikastavad esijoones Egüptuse ajalugu üksikasjuga, jutustades muistse väikse inimese väiksest elust, kuid nad toetavad võrdleva meetodi kaudu ka üldisema tähtsusega probleemide lahendumist. Nii võib nende abil jälgida hellenismi ja romanismi vahelduvaid võidukäike vallutatud mais. III. a. s. e. K. on hellenismi õitseng, et siis närbuda 30. aastate ümber üksikute rahvaste omapärasest kultuuris. Room võttes rahvaid eelistab hellenismi Illüüriast idapool. Vahekorra põnevus kreeklaste ja truualamlike juutide vahel põhjustab Rooma poolehoidu viimasile. Jeruusalemma valdamine kaotab selle ja III. a. s. lõpult algab teadlik romanismi eelistamine Egüptuses ja mujal.

Võistluses senise ainuvalitseja arheoloogiaga, mis toetub monumendile, asetab noor päpüroloogia möödunud aastasaja lõpul selle kõrvale samaväärsena teksti — ja vaid mõlemaid arvestades mõistame antiikajalugu.

Helmi Ottenson.

Varia.

Kui vähe ka kõige külmem ja objektiivsem ajaloolane jaksab end vaba hoida oma aja mõjude alt, kui trehvalt temagi suhtes tõdeneb Ranke ütetus, et suured sündmused meid võimsalt endaga kaasa kisuvad, seda näitab õieti kujukalt hiljutine metoodiline vaieldus juhtivate Saksa ajaloolaste vahel. Pealegi liseloomustab see sündmus äärmiselt tabavalt seda juurdlevat elevust, mis Saksa ajalooteadust on vallanud viimaste sündmuste (keiserrilgi kokkuvarisemine, revolutsioon jne.) järgi. Walter Goetz läheb oma broschüüris „Die deutsche Geschichtsschreibung des letzten Jahrhunderts und die Nation“ (1919, 32 lhk.) peajasjaliselt prantslaste poolt tehtavaist etteheidetest välja, nagu põeks Saksa ajalooteadus shilikkuse, poliitika ja teaduse lahutamatu seglajamise tõbe, mille tagajärjel ajaloolased olla rahvast täiesti võõrdunud. Ka Goetz ei pea seni domineerinud „Välke-Saksa“ voolu oma ideaaliks ja näeb ka sellestki küljest parandust ainult tagasipööramises Ranke põhimõtete juurde. — Säärase vaate Saksa ajalooteaduse suurajale lükkab G. v. Below järsult tagasi oma töös „Die parteiamtliche deutsche Geschichtsschreibung. Ein Beitrag zur Frage der historischen Objektivität“ (1920, 86 lhk.). Tema arvates ei tarvitsevat Saksa ajalooteadus oma seisukohta mineviku suhtes muuta. Kõige vähem võivat talle kasu tuua väljaspool asuvad „parteiametlikud“ vaatekohad; sellepärast ei tohi ajaloolased endale viimaste poolt seadusi lasta ette kirjutada.

Nii on lähema aja sündmused Saksa ajalooteaduses mineviku probleemide lahendamisel teravad vastolud välja kutsunud. Kuivõrra vana Monumenta Germaniae hüüdsõna — sanctus amor patriae dat animum — ka ei käiks iga ajalookirjutamise kohta, siiski on suur vahe Ranke püüde. — „kujutada sündmuse valju tõearmastusega, kui tinglikud ja inetud nad ka ei oleks“ — ja kas või näit. H. v. Sybell loosungi vahel, et ajalugu tuleb kirjutada cum ira et studio (millist väidet ta oma doktori teesides kaitseb). Kes huvi tunneb selle küsimuse vastu, mis mitte ainuüksi tähtis ei ole Saksa ajalooteaduse seisukohast, sellele olgu soovitatud Gustav Wolffi töö: „Dietrich Schäfer und Hans Delbrück. Nationale Ziele der deutschen Geschichtsschreibung seit der französischen Revolution“ (1918, 168 lhk.). Wolf püüab vahet Schäferi ja Delbrücki koolide vahel välja koorida ja valgustab mimiti huvitavalt „neue Ära“ aegseid Saksa ajalooteadlasi.

Ühenduses eelöelduga juhime tähelepanu Hans Helmolti tööle: „Leopold Rankes Leben und Wirken“ (1921, 222 lhk. 18-ne seni avaldamata Ranke kirjaga), mis tuntavalt parandab vanemaid Ranke biograafiaid (E. Guglia ja A. Dove omi). Raamat on määratud haritlaste laiemale ringidele, kuid võtab ka uuema uurimise tulemusi arvesse (näit. M. Ritteri vaateid Ranke ideedeõpetusele töös „Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet“, 1919, 461 lhk.). H. Onckeni eeskujuline töö „Aus Rankes Frühzeit“

(1922, 149 lhk.) sisaldab paljud, esimest korda avaldatud kirjad, näit. Ranke kirjad kirjastaja Perthesile, ja moodustab õieti hea sissejuhatus Ranke vaimlise ilma ja tema töödega tutvunemisel. H. O.

*

Karl Julius Beloch. Griechische Geschichte. Zweite neugestaltete Auflage. Dritter Band: bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. Erste Abteilung. XII + 652. Berlin u. Leipzig, 1922. — Esitatud osa Belochi tuntud tööst sisaldab Kreeka ajaloo käsitluse Peloponnesose sõja lõpust kuni Aleksander Suure sõdadeni. Nagu autor eessõnas teatab, olevat käsikiri juba a. 1914 trükitav olnud, kuid viimaste aastate sündmuste tõttu alles nüüd trükitud. Sellepärast on kõige uuem teaduslik kirjandus ainult osalt ära kasutatud. Siiski tuleb rõhustada töö ilmumise puhul, mille väärtus juba selles seisab, et ta kõige väärtsem IV a. s. ajaloo käsitlus on. P. B.

*

B. Niese. Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde. 5. Aufl., neu bearbeitet von E. Hohl. 462 lhk. München, 1923. — Niese Grundriss on seega jälle saadaval, peale selle kui 4. trükk juba ammu otsa oli lõppenud. Ka praegugi jääb Niese raamat, kõigi puuduste peale vaatamata, paremaks käsiraamatuks, mida Rooma ajaloo alal võib soovitada. Raamatu praegu ilmunud väljaanne ei ole kahjuks veel mitte Tartu jõudnud, kuid väljaandja Hohl nimi, mis teaduses juba küllalt tuttav, lubab eeldada, et ilmunud väljaanne praeguse aja teaduslikele nõuetele vastab. P. B.

*

Ulrich Kahrstedt. Griechisches Staatsrecht. Erster Band: Sparta und seine Symmachie. XII + 443. Göttingen, 1922. — Kreeka riigiõiguse käsitamise vajadust on viimasel ajal teaduses tihti peale rõhutatud. Siitsaadik oleme leppima pidanud töödega n. n. „Kreeka riiklikkude muinsuste“ üle (Griechische Staataltümer), — töödega, mis rohkem tähtsad materjalide kogudena kui süstemaatilise käsitlusena. Nüüd esitab Kahrstedt esimese katse Kreeka riigiõigust käsitada. Küll võib ka priori ütelda, et Kahrstedti töö, kuna Kreeka ala riigiõiguse käsitlemiseks niivõrd tänuväärne ei ole kui Rooma, võrdlust töödega Rooma õiguse üle, iseäranis Mommseni „Rooma riigiõigusega“ välja ei kannata. Kreeka alal viibime veel praegugi nii mõneski suhtes eeltööde staadiumis ja teiselt poolt on küsitav, kas meie Kreeka linnriikide üksiteisest erinevate elutingimuste ja iseärasuste juures ülepea õigustatud oleme Kreeka riigiõigusest kõnelema. Ometi peame tunnustama, et Kahrstedt omas töös rohkem suudab pakkuda kui siitsaadik kirjutatud riiklikkude muinsuste raamatud. Autori käsitlusviis on meetoodiline, riigiõiguslikud küsimused on selgemini formuleeritud kui varemalt, mida kõike juba I köide kinnitab. Nii võib siiski loota, et meie ka Kreeka alal kõigi raskuste ja aine iseärasuste peale vaatamata tulevikus töid näeme, mis oma väärtuse poolest võimalust mõõda Mommseni töödega sarnased. P. B.

Vastutav toimetaja: P. Trelberg. Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.
Trükikoda Ed. Bergmann, Tartus.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

jätkab käesoleval 1923. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

1922. a. on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: dots. P. Bauman, prof. A. R. Cederberg, L. Metslang, H. Mora, prof. H. Oldekop, H. Sepp, prof. A. M. Tallgren ja P. Treiberg. Käesolevaks aastakäiguks on peale eelnimetatute veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. J. Bergman (Rootsi), postimeister T. Holm (Rootsi), mag. Arvi Korhonen (Soome), lektor Dr. Fr. Westling (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen (Turu ülikooli rektor, Soome), prof. V. Voionmaa (Soome), raamatukoguhoidja O. Freymuth, prof. J. Kõpp ja prof. O. Sild.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 100 marka aastas. Üksik number 30 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi tänav nr. 8, Eesti Kirjanduse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkast nr. 25, „Ajalooline Ajakiri.“

Järgmine number ilmub septembri kuus.

1922. a. aastakäiku on veel piiratud arvu saada.